

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

# БАҶИРАМ

**ТАТАРЫ НА ЗЯМПІ БЕПАРУСІ**

*Квартальнік*

*Беларускага згуртавання татарай-мусульман*

**"АЛЬ-КІТАБ"**

**№ 4**

**Менск 1994**

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

# **БАЙРАМ**

**ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ**

КВАРТАЛЬНІК

БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН  
«АЛЬ-КІТАБ»

**№ 4**

Менск 1994



Рэдактарская група: І.Александровіч, Я.Гучок, І.Канапацкі,  
В.Садыкава, Я.Якубоўскі (адказны рэдактар)

Беларускае згуртаванне татараў-мусульман "Аль-Кітаб" выказвае падзяку за надзвычай шчодрыя падарункі, якія перадалі для нашага згуртавання:

браты Рафіс і Нафіс Кашапавы з Набярэжных Чауноу,  
Пётр Краўчанка - дэпутат Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, прэзідэнт фонду эканамічнага і палітычнага прагназавання "Стратэгія",  
Адам Мальдзіс - Дырэктар нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францішка Скарыны,  
Ганна Сурмач - Старшыня Рады Згуртавання беларусаў свету "Бацькаўшчына".

Вялікую маральную і матэрыяльную падтрымку для нашага згуртавання аказалі спадарыня Таміна Бекцімірава - нам.старшыні Асацыяцыі жанчын "Ак-Калфак", спадары Анатоль Грыцкевіч - прафесар Універсітэта культуры, Абілаў Кахін - кіраўнік дабрачыннага тагартства "Бабек", Аляксандр Лакотка - доктар архітэктуры, Леанід Лыч - прафесар Педагагічнага ўніверсітэта, Сцяпан Рафаловіч - нам.начальніка юрыдычнага аддзела Нацыянальнага Банка Рэспублікі Беларусь, Індус Тагіраў - акадэмік АН Татарстана, Старшыня выканкама Сусветнага кангрэса татараў, Ядвіга Грыгаровіч - рэктар Беларускага ўніверсітэта культуры, Аляксандр Смолік - прарэктар Беларускага ўніверсітэта культуры, Віктар Мацюшэнка - намеснік старшыні Менскага гарадскога фонду культуры, Генадзь Мішуроў - прафесар Беларускага ўніверсітэта культуры.

"Аль-Кітаб" і ўсе прысутныя на татарскай вечарыне, што адбылася 23 снежня 1994 г. у Менску, выказваюць сардэчную удзячнасць усім артыстам і выступоўцам на гэтай незабыунай імпрэзе.

АССАЛЯМУ АЛЕЙКУМ, СПАДАРЫНІ І СПАДАРЫ,  
СУПЛЯМЕННІКІ-ТАТАРЫ, УСЕ МУСУЛЬМАНЕ !

Найвялікшая каштоўнасць, якую Аллаг дае чалавеку - гэта жыццё. А як пражыць жыццё, не змарнаваўшы яго у дробных, часам непатрэбных справах - пра гэта вучыць нас Свяшчэнны Кур"ан і Сунна.

За перыяд паміж выхадам у свет трэцяга нумара "Байрама" і нумара чацвёртага за 1994 г. прайшло нямала часу. У шчаслівых бацькоў нарадзілася дзіця, у другой сям"і дзіця пайшло сваімі ножкамі, а яшчэ у некага дзіцятка сказала першае слова. Навучэнцы надзельных школак напісалі першыя словы і фразы арабскімі літарамі, і вядома, гэта словы Аллаг, Іслам, Іман, Мухаммед.

Вернікі лічаць, што самае галоўнае для чалавека - гэта вера ў Бога, Бога адзінага, Усемагутнага і Міласэрнага. Сваю веру ў Аллага бацькі перадаюць сваім дзецям. Усё астатняе ў паўсядзённым жыцці - гэта праца (просім Аллага, каб праца была не марная), імкненне пракарміць сваіх родных і блізкіх, нека апрагнуцца і абуцца, нека сагрэць сваю нару.

Напрыканцы 1994 г. улады вырашылі, што цяпленне народа яшчэ не трэснула, дык трэба выпрабаваць людзей на яшчэ адным - шматразовым падаражаннем платы за ваду, ацяпленне, электраэнергію. Трэба ўсёж цешыцца, што не павялічваюць падатак за паветра, дык нашы пенсіянеры могуць дыхаць і дыхаць, пакуль дыхаецца, бо пахаванне нябожчыка каштуе даражэй за жыццё. Дык жывіце, мусульмане, пакуль жывецца, пакуль яшчэ маеце час, каб спаўняючы ўсе абавязкі верніка-мусульманіна заслужыць у Аллага райскага жыцця пасля Апошняга суда.

У грамадскім жыцці нашых татар адбыліся ў 4-м квартале значныя падзеі. Баранавіцкія татары-мусульмане вырашылі стварыць у горадзе мусульманскую абшчыну. Цікавай была і татарская вечарына, якую ў будынку бібліятэкі арганізавалі нашы беларускія сябры па ініцыятыве Міхася Маліноўскага. Значнай падзеяй быў таксама з"езд літоўскіх татараў, які адбыўся ў Літве ў Рэйжах, куды былі запрошаны прадстаўнікі польскіх і беларускіх татараў, якія маюць з літоўскімі татарамі агульнае паходжанне.

З вялікім задавальненнем адзначаем, што удалася нам татар-

ская вечарына, якую у Палацы ветэранаў (вул. Янкі Купалы, 21) правялі беларускія татары і беларусы, прадстаўнікі іншых народаў, што населяюць Рэспубліку Беларусь. На ёй прысутнічалі высокія госці з Татарстана: акадэмік, дэкан гістарычнага факультэта Казанскага ўніверсітэта, старшыня выканкама Сусветнага кангрэса татар Індус Тагіраў, намеснік старшыні асацыяцыі жанчын "Ак-Калфак", кандыдат гістарычных навук Таміна Бекцімірава, прадстаўнік гандлёвага дома братоў Кашапавых Фаніс Шаіхутдінаў, з Беларусі дэпутат Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, прэзідэнт фонду эканамічнага і палітычнага прагназавання "Стратэгія" Пётр Краўчанка, дырэктар нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны Адам Мальдзіс, старшыня Рады Згуртавання беларусаў свету "Бацькаўшчына" Ганна Сурмач, доктар гістарычных навук, прафесар Леанід Лыч, доктар архітэктуры Аляксандр Лакотка, прафесар Тэхналагічнага ўніверсітэта Сямён Лебедзь, супрацоўнік Нацыянальнага Банка Рэспублікі Беларусь Сцяпан Рафаловіч.

Пра цікавы канцэрт, пра цікавыя выступленні, пра бяспэчныя падарункі, якія зрабілі Беларускаму згуртаванню татараў-мусульман "Аль-Кітаб" можна расказаць вельмі многа.

Пасля вечарыны, на наступны дзень была праведзена канферэнцыя "Аль-Кітаба", на якой абмяркоўваліся мерапрыемствы, прысвечаныя 600-годдзю пасялення татараў-мусульман на землях былой Беларуска-Літоўскай Дзяржавы. Былі таксама абмеркаваны бягучыя пытанні, выказана засмучанасць беларускіх татараў тымі падзеямі, якія адбываюцца на Каўказе.

Завяршаючы уступ да гэтага нумара "Байрама" трэба адзначыць, што перадаваў нас наш казанскататарскі сябар паэт Фаяз Файзаў, які даслаў нам свой паэтычны твор - Сказанне пра Кундуса, а у беларускім перакладзе белым вершам гэтае сказанне перадаў нам паэт Яўген Гучок (друкуем паданне у гэтым нумары "Байрама").

Вельмі цешыць нас тое, што цікаvasць да нас працягваюць нашы супляменнікі з Татарстана. Гаспадары Гандлёвага Дома братоў Кашапавых з Набярэжных Чауноў, вядомых мусульман-мецэнатаў, даслаў нам багаты падарунак - мусульманскую татарскую літаратуру.

Ассаліму алейкум ! Мір вам !

Пішыце на адрас: 220086, г. Менск, вул. Славінскага,  
д. 21, кв. 8 Якубу Якубоўскаму

## Аб спакушэнні чалавека шатанам

## і аб анёльскай апецы

у мукиддime кнiтабе так пише || а ви лечби  
дней в году йесть триста и шестьдеса́те дней  
спѣлна | у члѣвика йесть триста и шестьде  
са́т суставов спѣлна | у члѣвике йесть  
триста и шестьдеса́т жил спѣлна |

у члѣвике йесть триста и шестьдеса́т шетанѡв спѣлна |  
у члѣвеке йесть триста и шестьдеса́т ангелей спѣлна |

ѡтѡж члѣвиче видай | иж те шетанѡ у члѣвике  
штѡ йесть | члѣвеке зводит | и преводит грех |  
и виштокѡ злѡйѡ чинити || ден и нѡч ангели  
йм шетанѡм тѡгѡ брѡнат и зними спѡр великий  
майут || ден и нѡч члѣвек упѡминайут | штѡб  
члѣвек грех нечинил | приказ бѡжий спѣлнали |  
а шетанѡ ѡд тѡгѡ члѣвеке ѡтвѡдат || ѡтѡж  
члѣвиче кѡжний | старейсе и майсе дѡ тѡгѡ |  
штѡбѡй ангели радѡвалисе | а шетанѡ смутнѡй  
бѡли | грех нечинили | приказ пѡжий пѡлнили ||  
гди увеселиш ангели | тѡби дѡбре | себе приведеш

дѡ райу и дѡ ласки бѡжѡй || гди шетанѡ увеселиш |  
грех будеш чинити | себе преведеш до пекла в нела  
ску бѡжѡй || кѡнец ||

Сура пятая — Аль-Маїда  
(Трапеза — Застаулены стол)

1. У Імя Аллага Міласцівага і Міласэрнага.

2. О вы, вернікі!

Выконвайце свае абавязкі. Дазволена вам спажыванне свойскіх жывёл, акрамя таго, аб чым чытаецца вам тут. Але мяса дзічыны вам забаронена, калі (паляванне) на свяшчэнным мейсцы, і вы у вопратцы пілігрыма. Сапрауды, Аллаг вырашае усё па (мудрасці) Свайго жадання.

3. О вы, вернікі! Не парушайце святасці абрадаў Аллага, — ні месяца забароненага, ні прызначаных для ахвяры жывёл, ні упрыгожанню, што павешаны на іх (каб адрозніць іх ад звычайных), ні тых людзей, што імкнуцца да забароненага (для зла) Святога Дома, каб выпрасіць бласлаўлення і шчодрасці Уладыкі. Калі ж вы (здымеце адзенне пілігрыма, пакінуўшы месца пакланення) і да стану звычайнага вернецца, вы можаце паляваннем заняцца, і ваша непрыязнь да тых, хто не пусціў (калісьці) вас да Забароненай (для граху) Мячэці, няхай вас не пабуджае для граху, — адзін другому лепш памагайце ў справах добра і набожнасці, а ў злачынствах і варажнечы адзін аднаму не аказывайце дапамогу. Бойцеся Аллага, — Ён у пакаранні моцны!

4. Забаронена вам ёсці мерцвячыну, кроў і свініну, і усякае жывое стварэнне, якое з іменем іншым, а не Аллага, было зарэзана (для ежы), мяса задушанай жывёлы, або паўшай ад удара, ці ад падзення з кручы, або забаданай (рагамі), ці заедзенай якім-небудзь драпежным зверам, акрамя таго выпадку, калі (у яе яшчэ цёплая кроў) і вы ачышціце яе па патрэбнаму звычайу. Забаронена вам (таксама у ежу) тое, што на ахвярным месцы (капішчы) забіта, а таксама дзяльба па стрэлах. Гэта — бязбожна. Сёння тыя, хто вашай верай пагарджаў, знаходзяцца ў адчаі. Але іх не бойцеся, а бойцеся толькі Мяне.

5. Сёння Я завяршыў для вас вашу рэлігію, завяршыў для вас Маю міласць, і задаволіўся для вас Ісламам як рэлігіяй. Каго ж голад змусіць да гэтай ежы (без бязбожжа і схільнасці да

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا  
 أُهِلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ  
 وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذَرَفَ  
 عَلَى النَّصَبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكُمْ فَسُقُ  
 الْيَوْمَ يَيْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ  
 وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ  
 نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي  
 مَخِصَّةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥﴾



граку) - дык жа Аллаг, сапрауды, даравальны і літасцівы.

6. І пытаюць яны у цябе: што (у ежу) ім дазволена? Скажы: "Уся ежа добрая, і тое, што вам упалюе драпежнае стварэнне (накшталт сабак ці птушак), якіх вы (для палявання) прывучылі, дрэсіруючы іх так, як указаў вам Аллаг. Вы ешце тое, што вам яны упалююць, і заклікайце імя Аллага над гэтым. Бойцеся Аллага (набожнымі будзьце), сапрауды, з адплатай. Ён не марудзіць".

7. Сёння уся добрая ежа дазволена вам. Дазволена вам таксама ежа тых, каму было даравана Пісанне і вам іх ежа дазволена.

Дазволена вам за жонку браць не толькі цнатлівых, якія вераць у Аллага, але таксама і цнатлівых з тых, каму паслана Пісанне да вас, калі вы дасьце ім (дашлюбны) дарунак, пры гэтым сціпласць блюдучы, не упадаючы у юр і не бяручы любоўніц. А хто ад веры адрачэцца, то яго імкненні будуць марнымі і будзе ён у жыцці будучым сярод тых, хто панясе страты (цяжкія).

8. О вы, вернікі! Калі рыхтуецеся да малітвы, памыйце свае твары, рукі да лакцей і абатрыце галаву і ногі да шыкалатак.

9. А калі вы нечыстыя, то абмыйцеся. А калі вы хворыя або у дарозе, ці выходзілі па патрэбе і вярнуліся, ці з жанчынай мелі эносіны, і вы пры гэтым не знайшлі вады, сухім пяском ці чыстаю зямлёю вы твар і рукі абатрыце, - Аллаг не хоча вас абцяжарыць, Ён толькі ачысціць жадае вас, каб спауна Сва вам міласць праявіць - быць можа, будзеце вы удзячнымі.

10. Дык памятайце міласць Аллага да вас, і дамову, якую заключыў Ён з вамі, калі казалі вы: "Мы чулі і падпарадкаемся Табе!" Набожнымі будзьце, - Ён ведае, што у грудзях у вас схавана.

11. О вы, вернікі! Будзьце стойкімі перад Аллагам, павінны пільнавацца вы строга справядлівасці. Няхай вашае непрыязнасць да (некаторых) людзей не пабуджае вас на благое, не адхіляе вас ад рашэнняў справядлівых. Пільнуйцеся (строга) справядлівасці, бо гэта бліжэй да дабрачыннасці (стаіць). Бойцеся гневу вашага Уладзікі! Сапрауды, Ён Усёвед у тым, што робіце вы.

12. Тым, хто увераваў і робіць дабро, Аллаг абяцаў дараванне і вышэйшую ўзнагароду.
13. А тым, хто не увераваў у Аллага і выдае за зман знаменні Нашыя, быць таму жніўцом пекла.
14. О вы, вернікі! Вы прызавіце да памяці міласць Аллага да вас, калі задумалі іншыя з людзей вас адолець сваімі (паганымі) рукамі і Ён ад вас іх рукі адхіліў. Дык будзьце ж набожнымі, - увераваўшы у Аллага, толькі на Яго надзеі ўскладайце!
15. Аллаг у Дамову ўступіў з сынамі Ізраіля. З іх Мы вылучылі 12 правіцеляў, і Аллаг сказаў ім: "З вамі Я!", калі будзеце вы тварыць малітву, і даваць міласціну ачышчэння, і верыць у Маіх пасланнікаў, паважаць і дапамагаць ім, і Аллагу прадастаўляць цудоўную пазыку. І я ачышчу вас ад вашых парушэнняў веры. У Сады увяду, дзе ўнізе цякуць рэкі. А хто з вас пасля гэтага застанецца няверным, той збіўся з сапраўднага шляху.
16. І вось за тое, што свой завет парушылі яны, Мы наклалі на іх пракляцце, і сэрцы іх зрабілі жорсткімі. Яны словы (Пісанняў) скажучь, перастаўляючы іх з месца, і забываючы частку таго, аб чым іх навучалі. І безупынна ты будзеш сустракацца са здрадай іх ці новай хітрасцю, за выключэннем нямногіх. Ты ім прабач і не карай, - сапраўды, Аллаг любіць тых, хто добры (да людзей).
17. Завет Мы ўзялі таксама з тых, хто кажа: "Мы - хрысціяне". І яны забылі частку таго, аб чым да гэтага іх навучалі. За гэта Мы выклікалі у іх варожасць і нянавісць адзін да аднаго да Дня Апошняга Суда. Тады скажа ім Аллаг, чым на зямлі яны грашылі.
18. О людзі Кнігі! Ад Нас прыйшоў пасланнік да вас, каб указаць вам многае з Кнігі, што вы (так старанна) утойваеце, а таксама многае з таго, што можна папускаць. Ад Аллага вам Святло і яснае Пісанне з'явілася, якім Аллаг накіроўвае тых на шлях выратавання і міру, хто ідзе паводле Яго ласкі; і воляю Сваёй Аллаг з цемры да святла іх выводзіць, сцэжкай праведнай вядзе.



19. І зневажаюць Аллага усе тыя, хто кажа, што Аллаг - Месія, сын Мар'ям. Скажы: "Хто можа што-небудзь учыніць перад Аллагам, калі б хацеў Ён пагубіць Месію, сына Мар'ям і маці яго, і усіх, хто на зямлі?"
20. Ва уладзе Аллага зямля і неба, а таксама усё, што паміж імі. Робіць Ён тое, што пажадае, - Яму падуладна усялякая рэч!
21. І іудзеі кажуць, і хрысціяне: "Мы - сыны Аллага, улюбёныя Ім". Скажы: "Чаму ж Ён карае вас за вашыя грахі?" О не! Вы усяго толькі людзі з (мноства) такіх, каго Ён стварыў. Даруе Ён, каму захоча, карае таго, каго вызначыць. Валодае Ён зямлёй і небам, і тым, што ёсць паміж імі. І у Яго - рубеж апошні, (калі вы вернецеся усе да Яго)!
22. О людзі Кнігі! Ад Нас прыйшоў пасланнік да вас, каб растлумачыць вам (ісціну Аллага), пасля так працяглай адсутнасці прарокаў, каб не сказалі вы: не прыходзілі да нас ні востуны добрага, ні асцярожнікі (ад благага). Цяпер прыйшоў да вас востун добра і асцярожнік (супроць дрэннага). Сапрауды, Аллаг мае уладу над усім!
23. Вось Муса сказаў свайму народу: "О мой народ! Вы ўспомніце Міласць Аллага да вас: з вашага асяроддзя паставіў Ён прарокаў, вольнымі вас зрабіў. І вам даў тое, што не даваў ні адному з усіх народаў.
24. О мой народ! Ідзіце на святую зямлю, што Аллагам прызначана для вас, (зняслаўленыя) назад не вяртайцеся, каб не асудзіць сябе на (цяжкую) згубу".
25. І мовілі яны: "О Муса! На гэтай зямлі - народ вялізнага росту, мы ніколі не ўступім на яе, пакуль яны адтуль не выйдуць. А калі яны яе пакінуць, мы (у той жа час) туды увойдзем.
26. Але двое набожных сярод іх, якіх міласць Аллага ахапіла, сказалі: "Увайдзіце праз гэтыя вароты да іх. Як толькі вы увойдзіце да іх, вы атрымаеце перамогу над імі; і калі вы вернікі, то спадзявайцеся на Аллага!"
27. "О Муса!" - мовілі яны. "Мы ніколі увайсці туды не зможам,

покуль яны там застаюцца. Ідзі ты і твой Аллаг, і там удва-  
іх эмагайцеся, а мы тут пасядзім (і пачакаем").

28. І ён сказаў: "О мой Уладыка! Я магу распараджацца толькі над сабою і братам (Ааронам) — Дык аддзялі нас ад гэтага распуснага народу!"
29. Адказаў Аллаг: "На сорок (доўгіх) гадоў яна будзе вам ім недаступнай. Блукаць ім няспынна па зямлі. Ты ж не бядуй аб гэтым нядобрым народзе.
30. Прачытай ім сапраўдны расказ пра двух сыноў Адама. Бо са-  
мі ж абое яны прынеслі ахвяру Аллагу, але прынятая яна бы-  
ла ў аднаго, адкінута — другога. І той другі сказаў: "Ужо напэўна, я заб"ю цябе!" Але (брат) адказаў: "Ад праведных  
толькі бярэ Аллаг (ахвяру).
31. І калі ты падымеш на мяне сваю руку, каб забіць мяне, я на  
цябе сваёй рукі не падыму. Баюся я Аллага, Гаспадара су-  
свету!
32. Хачу, каб ты сам узяў на сябе ўсю адказнасць за мае і сваё  
грахі, і стаў бы разам з жывымі пекельнага агню — што бу-  
дзе адплатай для грэшных!"
33. Душа ж яго (пад цяжарам дрэнных) імкненняў схіліла да за-  
бойства брата, — і ён забіў яго і стаў сярод тых, хто асу-  
джаны на цяжкія пакуты.
34. І вось паслаў Аллаг яму крумкача, які стаў драпаць зямлю,  
каб паказаць яму, як схваць цела брата. І ён сказаў: "О  
гора мне! Няужо я стаў такі слабы, што не магу нават падоб-  
на гэтаму крумкачу, каб закапаць цела свайго брата?!" І тут  
ён стаў у ліку тых, хто пакаяўся (перад Аллагам).
35. І таму Мы загадалі дзецям Ізраіля: той, хто заб"е жывую ду-  
шу не за душу, і не за ваяўнічасць нявернікаў, той як бы  
усіх людзей загубіць. А той, хто гэтую душу зберажэ, ён  
як бы усіх людзей зберажэ ад смерці.
36. Да іх з выразнымі знакамі ад Нас яўляліся Нашыя пасланнікі.  
Але нават услед за гэтым многія з людзей да зямных уцехаў  
нястрыманымі заставаліся.
37. І адплата для тых, хто супроць Аллага і пасланніка Яго

вае, шчыруючы паганства пасеяць на зямлі, — смяротная кара ці ўкрыжаванне, ці адсячэнне накрыж рук і ног, або выгнанне з краіны. Гэта — бяспэсца для іх бліжэйшага жыцця, і найвялікшая кара — у другім (жыцці).

38. Акрамя тых, якія пакаюцца, перш чым вы атрымаеце над імі ўладу, — і ведайце, што Аллаг усёдаравальны і міласцівы.
39. О вы, вернікі! Богабаязнымі будзьце, шукайце шляху да Яго ласкі, змагайцеся упарта на Яго шляху, і, можа быць, тады вы знойдзеце шчасце і супакой (душы).
40. А тыя, хто не уверавалі, — то, хай будзе у іх усё тое, што на зямлі, і нават удвая больш, каб гэтым адкупіцца ад кары у Дзень Уваскросання, ад іх не будзе нічога не прынята, іх чакае пакутлівае пакаранне.
41. Жаданнем іх будзе выйсці з пякельнага агню, але з яго ім ніколі не выйсці, — іх мукі будуць доўжыцца вечна.
42. Злодзею і зладзеіцы адсякайце рукі у адыхату за тое, што яны зрабілі. Гэта будзе наглядным пакараннем ад Аллага, бо Ён, сапрауды, Вялікі і Мудры!
43. А хто, будучы да гэтага часу грэшным, выправіцца і звернецца да Аллага, то сапрауды і Аллаг звернецца да яго. Сапрауды, Аллаг ёсць Прабачлівы і Літасцівы.
44. Нлужо не ведаеш ты, што Аллагу належыць улада над зямлёй і небам. Карае Ён, каго захоча, даруе таму, хто Яму мілы. І мае ўладу Ён над усім і над усімі!
45. О пасланнік (Аллага)! Няхай не засмучаюць цябе тыя, якія спяшаюцца ў нявер'е, — ні тыя з іх, хто толькі вуснамі кажа: "Мы верым!", а у іх сэрцах веры той няма, ні тыя з іудзеяў, каторыя вераць мане, і слухаюць другіх, каторыя да цябе не прыходзілі. Яны словы (Пісанняў) скажаюць, перакручваючы іх, пасля (прыдаючы ім скажоны сэнс надаюшы) кажуць: "Калі вам дадзена пісанне, бярыце, а калі не —

асцерагайцеся!" Калі Аллаг хоча людзей выпрабаваць спакусай, то ты нічым ім не дапаможаш перад Аллагам. Бо гэта тыя, каторых сэрцы Аллаг не захацеў ачысціць. На гэтым свеце іх чакае ганьба, і вялікая кара - у жыцці другім!

46. Яны пастаянна прыслуховуюцца да ілжы, яны жаруць (з прагавітасцю) забароненае (Аллагам). Але калі ж яны да цябе (на суд) прыйдуць, ты рассудзі між імі або адверніся, і калі адвернешся, яны шкоду табе не учыняць. А калі ж іх судзіць станеш, па справядлівасці судзі, - Аллаг (толькі!) справядлівых любіць.

## Г І С Т О Р Ь Я   Д З Я Р Ж А В Ы І Д Э Л Ь - У Р А Л

Чацвёрты раздзел

### П а д   у л а д а й   б а л ь ш а в і к о у

Спачатку бальшавікі, нягледзячы на абвешчанае "самоопределение национальностей, вплоть до отделения от России", меркавалі абмежавацца ў нацыянальным пытанні арганізацыяй так званага камісарыята па нацыянальных справах (у адносінах цюрка-татар гэтыя камісарыяты называліся "мусульманскімі") і ўпраўляць шматлікімі нацыянальнасцямі Расіі з цэнтра. Але моцны нацыянальны рух народаў Расіі і радыкальнасць іх патрабаванняў вымусілі бальшавікоў пайсці на ўступкі гэтым патрабаванням. Бальшавікі вымушаны былі прыступіць да ўтварэння нацыянальных рэспублік, а цэнтральны свой орган, камісарыят нацыянальнасцей, замяніць саветам нацыянальнасцей. Такія нацыянальныя рэспублікі бальшавікамі, пачынаючы з 1920 года, былі ўтвораны для цюркаў, шляхам раздзялення і расчлянення гэтага народа на столькі нацыянальнасцей, колькі існуе цюркскіх плямён. Бальшавікі, зыходзячы з агульнавядомага прынцыпу - "падзяляй і ўладар", - кожнае асобнае цюркскае племя, нягледзячы на агульнасць мовы, літаратуры, школы і бытавыя ўмовы, трактуюць як асобную нацыянальнасць.

На цюркалагічным з'ездзе ў 1926 г. у Баку афіцыйны дакладчык "арыенталіст" Якаўлеў вылучыў сярод цюркаў Расіі 27 нацыянальнасцей (часопіс "Револуционный Восток", № 2). На гэтым жа з'ездзе была прынята пастанова аб замене арабскага алфавіта ла-

цінським. Дарэчы, зазначым, што стары рускі ўрад з мэтай русіфікацыі цюркаў, праектаваў замяніць арабскі алфавіт, якім карысталіся ўсе цюркі, рускім і увесці яго ў мусульманскія школы і літаратуру. З мэтай практычна ажыццявіць гэты праект міністэрства народнай асветы ў 1906 г. выдала так званыя абавязковыя правілы 31 сакавіка 1906 г. Але дзякуючы адзінадушнаму пратэсту ўсіх мусульман Расіі ўрад вымушаны быў адмяніць гэтыя правілы. Цяпер бальшавікі гэтыя пачынанні "ненавіснага старога рэжыму" прыняліся самі праводзіць у жыццё, пры гэтым пайшлі значна далей, стварыўшы для цюркаў столькі новых алфавітаў, колькі існуе плямён, або, як яны называюць, цюркскіх "нацыянальнасцей". Праўда, колькасць новых алфавітаў не даходзіць да 27, як гэтага б жадаў бальшавіцкі "арыенталіст", але ўсё ж гэта колькасць дэходзіць да дзясятка. Добра разумеючы значэнне і прадбачы наступствы гэтага бальшавіцкага мерапрыемства, некаторыя нацыянальна свядомыя камуністы на цюркалагічным з'ездзе ў Казані ў 1928 г. выказалі прапанову аб уніфікацыі новага лацінскага алфавіта. Але такая прапанова бальшавікамі была пазначана як контррэвалюцыйная і, зразумела, адхілена. Інакш і не магло быць, бо асноўная сутнасць гэтага, без сумневу, чыста палітычнага мерапрыемства бальшавікоў, зводзіцца да таго, каб шляхам стварэння шэрагу алфавітаў падзяліць цюркаў духоўна так, каб яны ў далейшым не маглі стварыць адзінай школы, літаратуры і наогул развіць агульную для ўсіх цюркаў культуру. Рускі ўрад і місіянеры, якія на працягу стагоддзяў змагаліся з цюркамі, дабіваліся мензвіта гэтага. Але тое, чаго не змаглі зрабіць рускія місіянеры, цяпер робіцца бальшавікамі. І вось чаму савецкая ўлада на тэрыторыі Ідэль-Урала утварыла цэлы шэраг рэспублік і аўтаномных абласцей: Татарскую, Башкірскую, Чувашскую, Нямецкую рэспублікі; Марыйскую, Вотскую (Удмурцкую) і іншыя аўтаномныя вобласці. Такі стан як па унутранаму зместу, так і знешняму выглядзе не можа задаволіць патрабаванні цюрка-татарскай нацыі, якая імкнецца да самастойнага дзяржаўнага існавання. Такое становішча не задаволіла нават камуністаў цюрка-татараў, якія былі супраць утварэння асобнай Татарскай і асобнай Башкірскай рэспублік, па-першае, таму, што рэспубліка была так пакроена, што 64% цюрка-татараў апынулася за межамі нацыянальнай рэспублікі, а па-другое, таму, што да рэформы 1781 г. сучасная Башкірыя цалкам уваходзіла ў межы Казанскай губерні.



Цюрка-татары Ідэль-Урала, якія на працягу амаль чатырох стагоддзяў змагаліся з рускім урадам за сваю самастойнасць і адбівалі націск русіфікатарскай палітыкі гэтага ўрада, вядома, не могуць задаволіцца такім раздзелам Ідэль-Урала на асобныя вобласці. Тэрыторыя Ідэль-Урала з даўных часоў належала ім, дзе і цяпер яны складаюць большасць. Цюрка-татарскі народ, грунтуючыся на звестках свайго ўпраўлення, дзе вядуцца дакладныя метрычныя запісы ва ўсіх мусульманскіх прыходах (7800 прыходаў), налічвае не менш 6,5 млн.душ, а чувашоў і хрысціаных татароў (таксама цюркаў), залічаных пры перапісу ў лік праваслаўных рускіх, - звыш 1,3 млн. Гэта лічба пацвердзілася пры ўсеагульнай мабілізацыі ў час сусветнай вайны. Цюрка-татарскіх салдатаў (у тым ліку і башкіраў) у рускай арміі аказалася 960 тыс., пры гэтым ухіленне ад воінскай павіннасці ў цюрка-татараў у працэнтных адносінах перавышала колькасць такіх сярод рускіх. Супастаўляючы вынікі перапісу 1926 г. з лічбавымі дадзенымі за той жа перыяд духоўнага ўпраўлення мусульман Паволжа і Прыуралля, лёгка знайсці, што ў гэты момант у Ідэль-Урале знаходзілася: цюрка-татараў 7,8 млн., рускіх 4,3 млн., народаў фінска-мангольскага племя 2,7 млн., немцаў 0,5 млн. чалавек. Усяго было 15,3 млн. У працэнтных адносінах: цюрка-татары складалі 51%, рускія 28% народы фін.-манг. групы 17,7% немцы 3,3%. Інакш кажучы, цюрка-татары разам з іншымі нерускімі нацыянальнасцямі складаюць 72%. Такім чынам, цюрка-татараў у Ідэль-Урале ніколі не менш у працэнтных адносінах, чым вялікарусаў ва ўсім СССР, а з фінскімі і мангольскімі разам узятымі не менш, чым чэхаў у Чэхіі і румынаў у Румыніі. Адносна рускага насельніцтва неабходна зазначыць, што ў час перапісу перапісчыкі блыталі рэлігійную прыкмету з нацыянальнай і кожнага праваслаўнага - хай ён мардва, хрысціян цюрка, украінец і г.д. - калі не самавызначаўся і не заяўляў сябе як мардва, цюрка, украінец, проста запісвалі як рускага-вялікаруса. Пры гэтым неабходна зазначыць, што большасць сапраўдных рускіх складаюць стараверы.

Пераходзячы да эканамічнага становішча Ідэль-Урала ў сучасным яго стане мы павінны сказаць, што нічога суцэльнага ён не уяўляе. Там усё разбурана і разрабавана савецкай уладай. Але зямлю бальшавікі не маглі знішчыць і, маючы на ўвазе урадлівасць глебы (раней Ідэль-Урал быў адной з жытніц Расіі), пры аднаўлен-



ні там нармальных умоў, аднавіць гаспедарку будзе не цяжка. Многаводныя рэкі краю: Ідэль (Волга), Кама, Ак-Ідэль (Белая) і Джаік (Урал), перасякаючы амаль усю краіну, злучаюць самыя аддалёныя часткі краю адну з другой (напрыклад, Астрахань з Уфой, Уфу з Казанню і г.д.). Калі ў даўнія часы гэтыя рэкі былі адзіным звяном, якое злучала Персію, Індыю і Туркестан з Ідэль-Уралам і Сібіру, то і цяпер, нават пры існаванні розных відаў транспарту, гэтыя рэкі маюць вялізнае значэнне ў эканамічным дабрабыце краіны. Пры катастрофічным стане чыгунак у СССР гэтыя рэкі, перавозячы штогод мільёны тон сыравіны, паўфабрыкатаў і гатовых вырабаў, ратуюць савецкую уладу ад пагібелі. Пры рацыянальным кіраванні краінай гэтыя рэкі будуць самым танным відам транспарту як для ўнутранага, так і для замежнага гандлю Ідэль-Урала. Прытокі названых рэк: Зоя (Зоя), Чармшан, Майня, Сургут, Ілят, Кокша, Вятлуга, Ік, Дзім, Кара-Ідэль (Уфімка), Сакмара і іншыя як перыферыя галоўнага нерва даходзяць да самых аддалёных частак Ідэль-Урала. Дзякуючы менавіта багаццю рэкамі Ідэль-Урал у самыя старадаўнія часы была самым б'ольшым і выгадным гандлёвым шляхам паміж Еўропай і Азіяй.

Уральскія горы са сваімі разнастайнымі мінеральнымі багаццямі (золата, плаціна, серабро, медзь, жалеза і каменны вугаль) забяспечаць развіццё прамысловасці, а нафтавыя крыніцы (на схілах Уральскіх гор, ва Уфімскай і Пермскай губернях) могуць даць у многа разоў больш нафты, чым патрэбна для гэтага краю. Багатыя ў прамысловых адносінах перадгор'і і горы Урала злучаюцца чыгункамі з земляробчай часткай краіны (Уфа, Самара і г.д.). Існуючыя чыгункі (якія можна яшчэ рацыянальна развіваць) злучаюць гандлёвы і духоўны цэнтр краіны - Казань - і з земляробчай, і з прамысловай часткай і ў многіх месцах судакранаецца з Сібірскай магістраллю, а таксама з дарогамі, якія вядуць на Украіну і Расію.

Спрыяльныя кліматычныя ўмовы і чарназёмныя глебы ў цэнтральных, паўночных абласцях даюць магчымасць вырошчваць пшаніцу, жыта, ячмень, грэчку, гарох, лён, каноплю і г.д., і тым самым значаюць край у земляробчых адносінах ідэальнай краінай. Паўднёва-ўсходні стэп і даліны рэк - найлепшыя пашы для жывёлагадоўлі і даюць добрае сена. Акрамя гэтага, паўночная і паўночна-заходняя часткі краіны пакрыты векавымі лясамі, дзе растуць амаль усе віды лісцевых і хвойных парод - найлепшай сыравіны для будаўніцтва

ва і драўляных вырабаў: хвоя, дуб, клён, бяроза і інш.

Паўднёвая частка краіны (якая набліжаецца да Прыкаспійскай нізіны) здаўна была вядома як цэнтр садоўніцтва і агародніцтва, дзе выспяваюць розныя сарты вінаграду, ігруш, яблыкаў, сліў, а таксама цудоўныя па смаку і прыдатныя для перавозкі гарбузы і дыні. Нізоўі Джайка (Урала) і Ідэля (Волгі) ператвараюць гэту частку краіны ў багаты рыбапрамысловы раён з цэнтрам у Астрахані з яго праслаўленымі рыбамі (асятром і сцерлядзю), ужо не кажучы пра ікру. Такім чынам, як самастойная эканамічная адзінка, Ідэль-Урал мае ўсе шансы для самастойнага існавання.

Што ж датычыцца да духоўнага развіцця цюрка-татарскага насельніцтва, то ў дадзеных умовах яго існавання нельга гаварыць аб высокай тэхнічнай культуры, якую мы бачым у еўрапейскіх народаў, але пры параўнанні з іншымі народамі Усходу (персамі, афганцамі і некаторымі іншымі) цюрка-татары стаяць вельмі высока ў культурных адносінах, а самае галоўнае, яны ў сваім нацыянальна-культурным развіцці ідуць па наезджанай каліне заходне-еўрапейскіх народаў.

Нягледзячы на вельмі кароткі тэрмін (усяго 50 гадоў) са дня нацыянальнага абуджэння цюрка-татараў (да бальшавізму), яны не толькі без падтрымкі ўрада Расіі, але нават насуперак уладам завялі ў сябе усеагульную пачатковую адукацыю, а таксама вельмі здаровую, бадзёрую духам літаратуру і нацыянальны тэатр. Разняволенне жанчын было здзейснена ўжо даўно.

Што датычыцца тэхнічнай падрыхтоўкі для ўпраўлення краінай, то да рэвалюцыі 1917 г. яна была недастатковай. Рускі ўрад трымаў цюрка-татарскі народ Ідэль-Урала ў баку ад дзяржаўнага кіравання, таму гэтым чыноўніцкім апаратам у дастатковай колькасці народ не валодаў. Але гэты прабел ужо ўхіляецца пры бальшавіках, насуперак іх жаданню. Так, у Татарскай рэспубліцы, а таксама ў Башкірскай нацыяналізацыя адміністрацыйнага апарату пры падтрымцы самаго народу, і нягледзячы на ўсе перашкоды савецкай улады, ідзе ў гэты час даволі паспяхова.

Па афіцыйных дадзеных савецкай улады ў Татарстане ў сельс-ветах чыноўнікаў цюрка-татараў 53%, у раённых апаратах 37,8% і толькі ў цэнтральных установах колькасць іх ненаормальна малая, бо рука Масквы адыгрывае там вырашальную ролю. Ва ўсім дзяржаўным апаратах - татараў - усяго толькі 30%. Акрамя таго, шматлі-

кія цюрка-татарскія служацыя раскіданы па іншых рэспубліках: у Казахстане, Узбекістане, Крыме і нават Азербайджане. Але значна горш ідуць справы у гэтых адносінах у Башкірскай рэспубліцы. Там працэнт чыноўнікаў-туземцаў зусім малы.

Палітычны і эканамічны прыгнёт, які перажываўся і перажываецца цюрка-татарамі пад рускім ігам, не дазваляе ім стварыць дастатковую колькасць высокакваліфікаванай інтэлігенцыі (дактароў, інжынераў, юрыстаў і г.д.), але і гэты прабел запаўняецца шматтысячнай цюрка-татарскай эміграцыяй, раскіданай па усяму свету (у Еўропе, на Далёкім Усходзе, у Японіі, Турцыі і г.д.). Ды і у самым СССР, нягледзячы на ўсю ненармальнасць становішча, цюрка-татарскае насельніцтва ўсімі сіламі імкнецца атрымаць адукацыю ў савецкіх школах, хоць выкладанне у іх праводзіцца з пазіцыі "марксізму-ленінізму" і "сталінізму". Але і да гэтых умоў народ прывычыўся, бо не лепшыя ўмовы былі і пры старым рускім урадзе. Дастаткова нагадаць хоць бы цыркуляр міністра народнай асветы графа Д.Талстога, які загадваў выкладаць матэматыку ў хрысціянскім духу. Што ж датычыцца сярэдняй інтэлігенцыі, то яе безумоўна не менш, чым у рускіх, а пісьменнасць народа у працэнтных адносінах наможа перавышае пісьменнасць рускага народа. Тое ж самае можна сказаць і аб ваеннай падрыхтоўцы цюрка-татараў.

Што ж датычыцца самага народа, загартаванага у барацьбе і працягваючага змаганне за сваю незалежнасць, як унутры краіны, так і па за яе межамі, у эміграцыі, то па сваёй псіхалогіі ён дастаткова падрыхтаваны для дзяржаўнасці і далёкі ад фантазёрства. Народ гэты вельмі працавіты, ашчадны і зусім цвярозы. Апра яго камерцыйныя здольнасці, трэба думаць, ніхто не будзе спрачацца. Цюрка-татары валодаюць вялікай жвавасцю, ініцыятывай і маюць шматгадовую практыку, так што яны зусім паспяхова могуць спаборнічаць з еўрапейцамі ва ўсіх галінах дзелавага жыцця. Нягледзячы на доўгія гады знаходжання пад рускім ігам, народ гэты ніколі не губляў надзеі на адраджэнне сваёй былой велічы і няма сумніву, што пры першай мажлівасці ён возьме кіраванне айчынай у свае рукі і вельмі хутка адновіць у ёй парадак і законнасць, з тым, каб разам з іншымі народамі вызваліцца з-пад маскоўскага іга і ісці па шляху прагрэсу і свабоды.

Сусветная вайна і узнікшыя у выніку яе ў шэрагу краін рэвалюцыі выклікалі каласальны рух народаў усяго свету. Гэты рух характарызуецца, перш за ўсё, нацыянальна-вызваленчым імкненнем розных народаў з-пад цяжкага іга іх прыгнятальнікаў. Дзякуючы гэтаму, сучасная гісторыя, якую перажывае чалавецтва, смела можа быць названа эпохай нацыянальнага вызвалення народаў. Вызваліўшыся і зрабіўшы свае незалежныя дзяржавы, — Польшча, Чэхаславакія, Фінляндыя, Эстонія, Латвія і Літва на захадзе і грандыёзныя вызваленчыя рухі ў Азіі і на усходзе Еўропы, у былой Расіі, з'яўляюцца дастатковымі доказам гэтаму. Але нацыянальнае пытанне ў былой Расіі, на гэтай вялізнай тэрыторыі, населенай больш за сотню нацыянальнасцямі, ні ў якой ступені яшчэ не вырашана. Бальшавікі ў пачатку, да захопу імі ўлады, выступаўшы ў шматнацыянальнай Расіі пад лозунгам "самоопределение народов вплоть до отделения от России", пасля захопу імі ўлады, як вядома, павялі палітыку зусім процілеглую. Вайна бальшавікоў з вольнай Польшчай, акупацыя Украіны, Азербайджана, Грузіі, Арменіі, Паўночнага Каўказа, Крыма і Туркестана дастаткова сведчаць пра гэта. Ці ж не аб гэтым гаворыць і славыты пункт 4 бальшавіцкай канстытуцыі СССР, паводле якога прадастаўлена незалежным рэспублікам права выхаду з Савецкага Саюза пры умове згоды на гэта ўсіх рэспублік? Ці ж руская рэспубліка РСФСР, якая мае ў савецкай нацыянальнасцi, у другой палаце саюза, больш прадстаўнікоў, чым усе разам узятыя іншыя, "саюзныя" і "аўтаномныя" рэспублікі, можа калі-небудзь згадзіцца на выхад якой-небудзь рэспублікі з саюза? Ніколі!

Зрэшты, і самі бальшавікі выказваннямі сваіх юрыстаў гэтае права прызнаюць "патэнцыяльным правам", якое мае толькі чыста дэкларатыўнае значэнне. Інакш і быць не можа. Для бальшавікоў нацыянальнае пытанне, як такое, не існуе, колькі б яны аб гэтым ні крычалі. На нацыянальнае пытанне яны глядзяць толькі як на перажытак буржуазнага ладу і як на гістарычна-пераходны этап у дасягненні сваіх мэтаў, а ў гэтых жа мэтах нацыянальнасцямі яны гуляюць, як хочуць. Кажуць яны адно, а робяць зусім іншае. У гэтым сутнасць іх дэмагогіі. Такім чынам, Расія і да гэтай пары застаецца "турмой народаў" пад уладай бальшавікоў.

Добра усё гэта ведаючы, нацыянальнасці і іх прадстаўнікі вымушаны і у сучасны момант змагацца з бальшавікамі як у сябе дома, так і у эміграцыі за сваё нацыянальнае вызваленне і незалежнасць. Калі сярод народаў былой Расіі, якія імкнуцца да вызвалення, першае месца па сваёй колькасці займаюць украінцы, то другое месца належыць цюркам. Але нацыянальнае пытанне цюркаў, нягледзячы на агульнасць іх гісторыі, мовы і наогул культуры, з прычыны геаграфічнай раскіданасці не можа быць вырашана ў адзінай форме, г.зн. не можа быць створана адзіная дзяржава цюркаў. Таму існуе шэраг цюркскіх пытанняў: азербайджанскае, крымскае, туркестанскае і ідэль-уральскае. У сучасны момант перад прадстаўнікамі цюркаў кожнай з названых тэрыторый ёсць свае задачы і свае асобныя камітэты. Кожны нацыянальны камітэт цюркаў мае свой друкаваны орган на цюркскай мове. Народы Каўказа – азербайджанцы, горцы, грузіны у сучасны момант толькі абвясцілі канфедэрацыю народаў Каўказа, а канфедэрацыя Ідэль-Урала з Туркестанам у прынцыпе вырашана раней і станюча. Нацыянальнасцям, якія імкнуцца да свайго вызвалення, давадзецца яшчэ весці цяжкую і працяглую барацьбу за сваю незалежнасць.

Рускія, якія прывыклі на працягу стагоддзяў уладарыць над усімі нацыянальнасцямі былой Расіі, да гэтага часу, нягледзячы на павучальныя ўрокі гісторыі, не могуць адмовіцца ад думкі быць панам над "инородцами". Але яны вельмі памыляюцца. Расійская рэвалюцыя яшчэ не скончылася. Бальшавікі ў гэтай рэвалюцыі з'яўляюцца толькі адным з пераходных этапаў яе. Гэта рэвалюцыя, якая сёння сваім асноўным зместам мае менавіта нацыянальнае пытанне, можа быць завершана толькі радыкальным вырашэннем гэтага пытання ў былой Расіі. Калі Вялікая Французская рэвалюцыя прынесла нацыянальнае вызваленне народам захаду Еўропы, то расійская рэвалюцыя прынясе вызваленне народам усходу Еўропы.

## ЗА МЕСТ ПА СЛОВА

(склаў Рафаэль Хакім)

"Расійская рэвалюцыя яшчэ не скончана", – такімі словамі завяршае Гаяз Ісхакі сваю працу. І у гэтым ён, безумоўна, мае рацыю. Сёньняшняе можа не прыняць некаторыя ідэі Гаяза Ісхакі, але з гэтай галоўнай высновай, да якой ён прыйшоў, нельга не згадзіцца: без радыкальнага вырашэння нацыянальнага пытання ў Ра-



сіі нельга лічыць завершанымі сацыяльныя працэсы, якія пачаліся у лютым 1917 года. Вядома, сёння іншая палітычная сітуацыя, і ідэі ўтварэння "Ідэль-Урал" трэба разглядаць з улікам сучасных абставін, памятаючы аб існаванні Паволжскіх рэспублік і абласцей, вылучаючы перш за ўсё эканамічны і культуралагічны аспекты.

Ідэя Ідэль-Урала не памерла. Для яе адраджэння існуе няма-ла гістарычных, эканамічных, экалагічных і этнічных перадумоў. Народы Волга-Уральскага рэгіёна, у тым ліку рускія, вякамі жылі разам. Іх аб'ядноўвалі гандаль, агульныя святы, рысы характару. Гэтыя народы імкнуцца адзін да аднаго, і мы, магчыма, яшчэ будзем сведкамі, калі узнікне новая агульнасць "валжане", аб'яднаная эканоміяй і культурай. Паволжская субкультура ужо сёння безумоўная рэальнасць і мае немалыя перспектывы на будучыню.

Гісторыя ведае розныя шляхі вырашэння нацыянальнага пытання і пабудовы дзяржавы. Тыпова "еўрапейскі" шлях дзяржаўнага ўсталявання прадугледжвае у якасці базавога які-небудзь адзін этнас, а астатнія разглядае як нацыянальныя меншасці. Гэтым шляхам могуць пайсці прыбалтыйскія (але не пайшлі - заўвага рэд.), закаўказскія рэспублікі. У прынцыпе нельга выключыць гэты варыянт адносна да Малдовы, Украіны, Беларусі і сярэднеазіяцкіх рэспублік. Прынцыповыя цяжкасці могуць узнікнуць у Казахстане (пасляслоўе напісана Р.Хакімам яшчэ ў той час, калі ідэолагі СССР імкнуліся любымі сродкамі захаваць еднасць Імперыі пад верхаўствам рускіх - заўвага рэд.). Існуе другі, "амерыканскі шлях" - шлях асіміляцыі усіх народаў у англамоўным асяроддзі. Каб яго рэалізаваць, трэба ўсё насельніцтва ператварыць у мігрантаў. Спроба ўтварыць нейкі "савецкі народ" па амерыканскай аналогіі, як вядома, завяршылася абвастрэннем нацыянальных адносін.

Акрамя двух раней названых шляхоў дзяржаўнага ўладкавання, існуе і трэці - "швейцарскі". Гэта ўладкаванне рэальнай федэратыўнай дзяржавы, у якой роўныя як суб'екты федэрацыі, так і ўсе асноўныя дзяржаваўтваральныя этнасы. "Дэкларацыя аб дзяржаўным суверенітэце Татарскай ССР" была абвешчана ад імя ўсяго народа рэспублікі і ў Татарстане прызнаны дзве дзяржаўныя мовы, што указвае на яўна "швейцарскія" рысы гэтага шляху. Гэта не толькі факт, але і прэцэдэнт, ад якога немагчыма адмахнуцца. Другія рэспублікі Паволжа ідуць тым жа самым шляхам, што і Татарстан, бо ў іх такая ж міжэтнічная сітуацыя. Зерні пасеяны, а значыць,



будуць і усходы. Разам з умацаваннем сувернітэтау рэспублік Паволжа і агульнай дэмакратызацыяй у краіне можна чакаць паяўлення на тэрыторыі паміж Волгай і Уралам нейкай міждзяржаўнай асацыяцыі тыпу швейцарскай канфедэрацыі. Так што ідэя стварэння Ідэль-Урала у гістарычным плане не была беспадстаўнай і Паволжа яшчэ здзівіць свет утварэннем своеасаблівай "еўраазійскай Швейцарыі".

ж ж  
ж

Гісторыю ствараюць канкрэтныя асобы. Гаяз Ісхакі быў адным з тых, хто самааддана змагаўся за нацыянальную свабоду татар. Сваё працоўнае, арганізатарскае здольнасці і талент трыбуна ён прысвяціў адной мэце – будучаму росквіту татарскай нацыі і цюркскага свету. Ён не быў кабінетным пісьменнікам, хоць напісання ім раманаў, апавесцяў унушальныя нават па аб'ёме, ён знаходзіўся ў глыбокай палітычнай гісторыі, сам ствараў гэтую гісторыю і сам яе апісваў (наш "Баірам" ужо пісаў аб тым, што Гаяз Ісхакі жыў у Польшчы і быў знаёмы з некаторымі нашымі татарамі – заўвага рэд.). Яго нарыс "Ідэль-Урал" – гістарычны боль татарскага народа і разам з тым надзея на яго росквіт у будучыні.

#### Гэта цікава

Багрымавы. У "Агульным гербоўніку дваранскіх родаў Расійскай імперыі" (СПб, 1797 — 1842, Т.П, С.54) паведамляецца, што Багрым выехаў з Вялікай Арды да Вялікага князя Васіля Васілевіча у 1425 годзе. У 1480 г. упамінаецца дзяк Іван Дзянісавіч Багрымаў у Каміне, у 1566 годзе Юры Барысавіч Багрымаў у Дзмітраве. Прозвішча татарскае ад багрым — "сэрца мае", "душачка" (М.Баскакаў. Рускія прозвішчы цюркскага паходжання, М., 1979, С.99)

## ВЕЧАРЫНА БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ

У адзін з апошніх пятнічных вечароў, а дакладней 23 снежня 1994 года, у актавай зале Цэнтра Нацыянальных культур (г.Мінск, вул.Я.Купалы, 21) адбылася вечарына, прысвечаная 600-годдзю татарскага асідніцтва на землях Беларусі, Літвы і Польшчы. Яе арганізатары - Беларускае згуртаванне татароў-мусульман "Аль-Кітаб", мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне Рэспублікі Беларусь, татарскі маладзёжны Цэнтр у Беларусі і саюз мусульманскай моладзі Беларусі.

Вялікая зала амаль уся была запоўнена: менчукі, прадстаўнікі рэлігійных арганізацый, госці з Татарстана, сябры-беларусы, работнікі дзяржаўных устаноў, члены грамадскіх арганізацый, журналісты. А яшчэ былі артысты-- прафесійныя і самадзейныя, некаторыя чакалі свайго часу за кулісамі, некаторыя падымаліся на сцэну з залы.

Вечар пачаўся традыцыйнай малітвай, прачытанай на арабскай мове вучнем мусульманскай татарскай школы г.Мінска Мухарэмам Канарскім. У гэты раз вырашылі не займаць увагу прысутных вялікімі дакладамі аб выніках дзейнасці. Вынікі былі відавочнымі - яшчэ ніколі не збіралася разам так многа татароў, а менавіта з гэтай нагоды было створана Згуртаванне "Аль-Кітаб". Толькі менская суполка налічвае каля 500 сяброў. Працуюць нядзельныя татарскія школы, разам адзначаюцца святы, стараемся не пакідаць адзін аднаго і у горкія часіны. Наладжаны сувязі з суродзічамі з бліжняга і далёкага замежжа і вось у чарговы раз да нас прыехалі высокія госці з Татарстана - старшыня выканкама Сусветнага кангрэса татар, дэкан Казанскага гістарычнага факультэта акадэмік Індус Зарыпавіч Тагіраў, член выканкама, намеснік старшыні асацыяцыі жанчын "Ак-Калфак" кандыдат гістарычных навук Таміна Ахметаўна Бекцімірава, якія звярнуліся да удзельнікаў вечарыны з цёплымі прывітальнымі словамі, уручылі кіраўніцтву Згуртавання "Аль-Кітаб" каштоўныя падарункі і нацыянальнае печыва "Чак-Чак". Вялікі насценны гадзіннік - падарунак ад братоў Рафіса і Нафіса Кашапавых, прывёз іх прадстаўнік Фаніс Шайхудзінаў. Дзякуй ім за гэта і вялікі татарскі "рахмат".

Нашай дзейнасцю цікавяцца як дзяржаўныя, так і грамадскія дзеячы. Усё часцей сустракаем на паліцах кнігарань даследаванні

аб жыцці татар. Мы маем свой друкаваны орган, але пра нас можна пачуць у перадачах беларускага тэлебачання і радыё. Усяму пералічанаму, як і многім неназваным справам, была падваржэннем гэта сустрэча, выступленні падчас яе, а таксама асабістыя размовы паміж сабой яе удзельнікау, тэлеграмы ад тых, хто не змог прыехаць. Вечарыня прайшла цёпла і добразычліва, пакінула след у сэрцы кожнага, многіх натхніла на новыя справы. Выступоўцы гаварылі аб сваёй вялікай павазе да татараў, аб самай непарунай сувязі іх жыцця з жыццём народа і зямлі, стаўшай для татараў роднай. Самае прыемнае, напэўна, было тое, што словы гэтыя ніхто не вымагаў, іх шчыра гаварылі як тыя, хто на службовых абавязках звязаны з жыццём татараў, так і тыя, хто лёсам і жыццём звязаны з асобнымі прадстаўнікамі нашага народа. Падчас абедзвёх гэтых сітуацый перакрываўваліся паміж сабой. Мы выказваем сваю вялікую удзячнасць усім, хто выступіў, а таксама <sup>тым, хто</sup> не змог за абмежаваннем часу выступіць. Такіх, ведаем, таксама было нямала. Амаль на кожным нашым мерапрыемстве прысутнічае намеснік старшыні Менскага гарадскога фонду культуры Мацюшэнка Віктар Іванавіч. На гэты раз ён перадаў прэзідэнту эгуртавання Шабановічу А.Ю. граматы Беларускага фонду культуры, якімі ўзнагароджаны многія члены "Аль-Кітаба" за шматгадовую і плённую працу па адраджэнню гісторыі, культуры, мусульманскай рэлігіі беларускіх татар. Граматы падпісаў старшыня праўлення фонду народны пісьменнік Беларусі Іван Чыгрынаў.

Былы Міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь Пётр Кузьміч Краўчанка нагадаў аб сваіх незабыўных уражаннях ад убачаных ім у музеі Троцкага замка (Літва) аль-кітабах, помнікаў нашай гісторыі, культуры і прыкладнога мастацтва. Вельмі ж уражаныя і кранутыя былі прысутныя, калі спадар Краўчанка уручыў свой асабісты падарунак – цудоўную, у пурпурным пераплёце з напісанай пазалотай назвай на польскай мове кнігу Дзядулевіча "Гербы татарскіх родаў у Польшчы". Гэтую кнігу ён набыў у адной з кнігарань Вялікабрытаніі з тым, каб пры нагодзе перадаць Эгуртаванню.

Старшыня Скарынінскага навукова-асветнага цэнтру прафесар Адам Язэпавіч Мальдзіс гаварыў аб узаемаўзбагачэнні культур народаў, якія жывуць разам. І нават прапанаваў тэму для навуковага даследавання "Беларускія татары, як пасрэднікі паміж мусуль-

мэнскім усходам і хрысціянскім захадам".

Многія ўжо знаёмыя з кнігай "Бераг вандраванняў, ці адкуль у Беларусі мячэці?" (Мн., "Навука і тэхніка", 1994). Перад прысутнымі выступіў яе аўтар доктар архітэктуры Лакотка Аляксандр Іванавіч.

Віталі мы аўтараў тэлефільма "Татары на Беларусі" Юрыя Лысятава, Марыю Кір'янаву. Слова бралі таксама прафесар, старшыня Рады згуртавання беларускай шляхты Анатоль Грыкевіч, дацэнт, старшыня секцыі архітэктуры Рэспубліканскага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры Уладзімір Трацэўскі, старшыня Рады згуртавання беларусаў свету "Бацькаўшчына" Ганна Сурмац, член рэдкалегіі квартальніка "Байрам" паэт Яўген Гучок, кіраўнік Цэнтра па выданнях хронікі "Памяць" пісьменнік Алесь Петрашкевіч, правадзейны член Геаграфічнага таварыства з Баранавічаў Міхаіл Маліноўскі, прадстаўнікі крымскіх татароў, якія жывуць зараз на Беларусі, прадстаўнікі літоўскага і польскага згуртаванняў на Беларусі. Немагчыма не ўзгадаць выступленне палкоўніка Леаніда Балвановіча які сказаў, што ён удзячны лёсу за тое, што пазнаёміўся і пабраўся з цудоўнай дзяўчынай-татаркай, а цесць для яго стаў дарагім і блізкім чалавекам, узорам для ўнукаў.

Дзякуй Вам усім за гэта. Мы вельмі удзячны кіраўніцтву Беларускага ўніверсітэта культуры – рэктару Ядвізе Дамінікаўне Грыгаровіч, прарэктару Аляксандру Іванавічу Смоліку, кіраўніку ансамбля прафесару Генадэю Мішурову за вялікую дапамогу ў арганізацыі вечарыны беларускіх татароў. Ну, а назаўтра, 24 снежня, праходзіла канферэнцыя беларускіх татароў, прысвечаная падрыхтоўцы і правядзенню свята – 600-годдзя татарскага асядніцтва на землях Беларусі, Літвы і Польшчы. Канферэнцыя прыняла шэраг дакументаў, якія мы падаём у нашым квартальніку.

# МАТЭРЫЯЛІ КАНФЭРЭНЦІІ БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН

(адбылася ў Менску 23 - 24 снежня 1994 г.)

## З в а р о т

Канфэрэнцыя беларускіх татароў-мусульман да Прэзідэнтаў  
Расійскай Федэрацыі і Чачэнскай Рэспублікі

Апошнія падзеі, якія адбываюцца вакол і на тэрыторыі Чачэнскай Рэспублікі, выклікаюць ва ўсіх нас, і асабліва прадстаўнікоў нешматлікіх народаў, пачуццё глыбокай заклапочанасці і трывогі.

Мы ведаем, як многа пакут перанёс чачэнскі народ у перыяд таталітарна а рожьму.

Нам блізкія і зразумелыя імкненні чачэнскага народа да свабоды, незалежнасці, нацыянальнага адраджэння. Але нам незразумелая і чужая паводзіна размовы з гэтым гордым народам пры дапамозе гармат, танкаў, ракет, самалётаў. Цяпер у Чачні ліецца кроў жанчын, дзяцей, старых людзей. Ніякая мэта не апраўдвае такіх дзеянняў, асабліва ў эпоху, калі ва ўсім свеце агульнапрызнана права свабоды не толькі асобных краін і народаў, але і кожнага асобнага чалавека.

Мы заклікаем Прэзідэнтаў Расійскай Федэрацыі і Чачэнскай Рэспублікі адумацца, перамагчы ганарыстасць і сесці за стол перамоваў. Наколькі б цяжкімі і працяглымі перамовы ні былі б, - яны лепшыя за пайну.

Мы звяртаемся да Прэзідэнтаў з надзеяй на перамову розуму і на дапамогу Аллага!

Прыняты зварот 23.12.1994 г.

г.Менск

У Выканаўчы Камітэт

Сусветнага Кангрэса татароў

## З а я в а

Канфэрэнцыя беларускіх татароў-мусульман, якая адбылася 23-24 снежня 1994 года ў г.Менску, прысвечаная выпрацоўцы мерапрыемстваў па падрыхтоўцы да правядзення 600-годдзя пасялення татароў на землях Беларуска-Літоўскай Дзяржавы (тады называлася



Вялікае Княства Літоўскае), разгледзела пытанні нацыянальнага, культурнага і духоўнага адраджэння татараў на землях сучаснай Беларусі, Літвы і Польшчы і прыйшла да адзінай думкі аб неабходнасці уваходжання татараў Беларусі у Сусветны Кангрэс татараў, ва ўстанавленні, развіцці і умацаванні сувязей з усімі татарамі свету.

Мы звяртаемся з просьбай у Вяканкам Сусветнага Кангрэса татараў аб прыняцці нас у склад Кангрэса.

Прынята адзінагалосна.

23.12.1994 г.

г.Менск

У Арганізацыю Аб'яднаных Нацый па пытаннях  
адукацыі, навукі і культуры (ЮНЕСКО)

У 1997 г. татары Беларусі, Літвы і Польшчы, агульнай колькасцю больш за 20 тыс. чалавек, будуць адзначаць своеасаблівы юбілей – 600-годдзе з часу пасялення на землях Беларуска-Літоўскай Дзяржавы, якая называлася тады Вялікім Княствам Літоўскім.

У сваёй гісторыі мы перажылі перыяды спаду і уздыму, ганенняў і росквіту, многіх войнаў і нягод. Але народ выстаіў, выжыў, захаваў сваю веру – Іслам, звычаі, традыцыі. У той жа час пад уплывам навакольнага асяроддзя была страчана намі родная татарская мова. У часы таталітарнага рэжыму, асабліва пасля Другой сусветнай вайны, былі разбураны амаль усе мячэці. У Беларусі засталася толькі адна дзейная мячэць у Іўі (Гродзенская вобл.), а дзве іншыя, як помнікі драўлянага дойліства, што былі у Лоўчыцах каля Навагрудка і у Даубуцішках Смаргонскага раёна (Гродзенскай вобл.) мяркуецца аднавіць. У Польшчы ёсць тры мячэці, а у Літве – чатыры.

На мяжы знікнення мусульманскай рэлігія ў Беларусі, якая амаль 600 гадоў дапамагала татарам Беларусі захавацца як асобнаму этнасу.

Такі стан беларускіх татараў ускладняецца тым, што і наша дзяржава – Рэспубліка Беларусь перажывае складаны пераходны перыяд эканамічнага развіцця і нічым не можа дапамагчы нам, татарам, у працэсе нашага адраджэння.

Улічваючы складанасць нашага цяперашняга стану і з мэтай захавання вельмі своеасаблівага этнасу ў геаграфічным цэнтры

Еўропы, канферэнцыя беларускіх татару-мусульман, якая адбывалася ў Менску 23-24 снежня 1994 г., звяртаецца з просьбай у ЮНЕСКО аказаць марчымую матэрыяльную, гуманітарную і іншую дапамогу ў час, які яшчэ застаўся да 600-годдзя з тым, каб даць добры імпульс народу, які амаль знікае.

Мы ускладаем вялікія надзеі на ЮНЕСКО і ў тым, што будзе прыцягнута ўвага народаў свету да нашай праблемы і на дапамогу ў арганізацыі і удзеле ў самым юбілеі.

Прынята 23.12.1994 г.

г.Менск

### З в а р о т

#### Канферэнцыя беларускіх татару-мусульман да Прэзідэнта і Урада Рэспублікі Беларусь

Беларускія татары-мусульмане, якія сабраліся 23 снежня 1994 г. у горадзе Менск на канферэнцыю, прысвечаную абмеркаванню пытанняў стану спраў у сферы адраджэння сваёй культуры, рэлігіі, традыцый і звычаяў, а таксама падрыхтоўкі да будучага святкавання свайго 600-гадовага юбілею з часу першых пасяленняў татару на землях Беларуска-Літоўскай Дзяржавы, прыйшлі да адзінай думкі ў наступным:

За сваю 600-гадовую гісторыю пражывання татару сярод беларускага, літоўскага і польскага насельніцтва наш народ перажыў часы спадаў і уздымаў, ганенняў і працвітання, многіх войнаў і нягод. І усё ж вятры гісторыі не знішчылі наш народ – ён устаў, выжыў, захаваў сваю рэлігію – Іслам, часткова збырог звычаі і традыцыі. Татарскі народ знайшоў сваё месца сярод беларусаў, літоўцаў і палякаў, устанавіў з імі цесныя сяброўскія адносіны, запазычыў мову навакольнага насельніцтва, але страціў сваю родную мову – татарскую.

Вельмі цяжкім аказаўся наш лёс у Другую сусветную вайну і час праўлення таталітарнага рэжыму. Толькі на Беларусі з дзейных да вайны 19 мячэцаў засталася адна ў Іўі Гродзенскай вобл. У Польшчы пасля вайны засталіся дзве мячэці і нядаўна пабудавана ў Гданьску трэцяя. У Літве існуюць цяпер чатыры мячэці, з якіх нядаўна адноўлены ў Каўнасе і Рэйках.

У сучасную эпоху вызвалення народаў ад таталітарных рэжымаў,

у эпоху прызнання правоў і свабод кожнага чалавека, мы атрымалі спрыяльныя умовы пачаць сваё адраджэнне, устанавіць і умацаваць сувязі з нашымі братамі, якія па волі лёсу апынуліся цяпер у трох розных дзяржавах – Беларусі, Літве і Польшчы. Але мы маем агульныя карані, агульных продкаў, адзіную культуру, рэлігію, звычаі. Таму зусім натуральна нашае імкненне, нягледзячы на граніцы, да аднання, цеснага сяброўства, да падтрымкі адзін аднаго.

Наша дзяржава перажывае цяжкі пераходны перыяд эканамічнага развіцця. Мы гэта успрымаем як непазбежную рэальнасць. Але мы спадзяемся, што, будучы грамадзянамі Рэспублікі Беларусь, мы ўсё ж можам разлічваць хоць бы на мінімальную дапамогу з боку Прэзідэнта і Урада ў справе нашага адраджэння.

Мы спадзяемся, што кіраўнікі нашай Рэспублікі Беларусь знойдуць магчымасць вылучыць сродкі матэрыяльнай і гуманітарнай дапамогі татарскаму этнасу ў перыяд падрыхтоўкі і правядзення значнай падзеі ў гісторыі не толькі саміх татараў, але і беларускага, літоўскага і польскага народаў – 600-годдзя сумеснага пражывання. Мы просім вылучыць сродкі на аднаўленне дзвюх мячэццяў – помнікаў драўлянага дойлідства Беларусі ў Лоушыцах каля Навагрудка і Даубуцішкаўскай мячэці, якая будзе рэканструявана ў музеі пад адкрытым небам у Строчыцах. Аднаведная тэхнічная дакументацыя аформлена, але работы былі спынены з прычыны недахопу сродкаў на будаўніцтва. Ёсць вялікая неабходнасць работы прадоўжыць і завяршыць да 600-годдзя пасялення татараў на гэтых землях.

Просім таксама вылучыць памяшканне для правядзення сходаў, арганізацыі класаў (медрэсе) на вывучэнні татарскай мовы, стварэння бібліятэк і музеяў. Мы не гаворым пра масавасць – мы просім дапамогі хоць бы ў адзінкавых аб'ектах.

Такая ўвага з боку кіраўнікоў дзяржавы будзе належна ацэнена і з удзячнасцю прынята нашым народам і паслужыць далейшаму умацаванню і развіццю ўзаемадапамогі і даверу паміж усімі народамі, якія насяляюць Беларусь.

Прыняты 23.12.1994 г.

г.Менск

АСНОЎНЫЯ НАПРАВЛІ СУМЕСНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ БЕЛАРУСКАГА  
ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН "АЛЬ-КІТАБ" І МУСУЛЬ-  
МАНСКАГА РЭЛІГІЙНАГА АБ'ЯДНАННЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ  
ПА ПАДРЫХОЎЦЫ І ПРАВДЗЕННІ СВАТКАВАННЯ 600-ГОДДЗЯ  
ТАТАРСКАГА АСАДНІЦтва НА ЗЕМЛЯХ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І  
ПОЛЬШЧЫ, РАСПАЧАТАГА ПРЫ ВІТАЎЦЕ ВЯЛІКІМ

(1397 - 1997 гг.)

## Г і с т а р ы ч н а я   д а в е д к а

### Паважанае спадарства!

Татары-мусульмане жывуць на землях Беларусі і суседніх  
Літвы і Польшчы вось ужо скоро шэсць стагоддзяў. У 1997 годзе  
спаўняецца 600 гадоў са дня зафіксаванай летапісамі і хронікамі  
афішыйнай даты паўулення на землях Беларуска-Літоускай Дзяржавы  
(або як тады называлі Вялікага Княства Літоўскага) першых пася-  
ленняў татараў-мусульман.

Вялікі князь літоўскі Вітаут, які заклікаў татараў на ваен-  
ную службу, гарантаваў ім свабоду веравызнання, таму многа тата-  
раў з Залатой Арды, а пасля яе распаду з Крымскага ханства, За-  
волжскай Арды і іншых мясцін перасяляліся і аселі на землях Бе-  
ларуска-Літоускай Дзяржавы. Па звестках XV - XVIII ст.ст. сярод  
татараў Беларусі, Літвы і Польшчы вылучаюцца прадстаўнікі на-  
ступных племянных груп: найман, ялаір, кандрат (кумрат), юшын  
(уйшын). Вядомы таксама прадстаўнікі буйных феадальных кланаў:  
барыны, мансуры і інш. Талерантнасць (верацярпімасць), якая па-  
навала тады у Вялікім Княстве Літоўскім, дазваляла татарам на  
прадастаўленых ім землях будаваць мячэці, адкрываць мусульман-  
скія школы-мектэбе.

У XVI стагоддзі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (польска-бе-  
ларускай - літоускай дзяржавы) пражывала каля 100 тысяч татараў-  
мусульман, якія мелі каля 400 мячэцяў (гэта значыць, што не ме-  
ней чым 400 населеных пунктаў мелі мусульманскае, татарскае на-  
сельніцтва).

Татарскія пасяленні доўга захоўвалі сваю сацыяльна-племянную арганізацыю, традыцыйныя звычаі, абрады, мусульманскую веру і адрозніваліся ад мясцовага насельніцтва асаблівастымі матэрыяльнай культуры. На сацыяльна-прававым становішчу большасць татараў у Вялікім Княстве Літоўскім былі вайскоўцамі, прыдворна прыраўняныя да шляхты. Яны атрымлівалі за службу зямлю, якая знаходзілася ў спадчынным карыстанні. Сярод вайскоўцаў вылучаліся саслоўна-родавыя верхі – князі (бекі, мурзы) і уланы, якія мелі сваіх слугаў – сялян сваёй веры, пунных і бронных (панішэрных) байраў.

У другой палавіне ХУІ ст. ў татараў Беларусі, Літвы і Польшчы знікаюць племянныя адрозненні, татарскія пасяленні ўсё часцей прэмаюць прозвішчы (толькі пры наяўнасці прозвішча можна было прасачыць за наследаваннем маёмасці, прывілею, павіннасці перад дзяржавай).

Татарскія прозвішчы па форме нагадваюць польскія і беларускія. Нават такі вялікі спецыяліст-усходазнавец як Антон Мухлінскі, лічыў, што свае прозвішчы татары ўзялі ад прозвішчаў сваіх жонак-славянак, бо сваіх татарак-мусульманак было вельмі мала. Больш глыбокае даследаванне гэтага пытання пранёў Станіслаў Думін, які паказаў, што большасць татарскіх прозвішчаў маюць татарскае ці мусульманскае паходжанне: Кандратовічы – нашчадкі племя кунгратаў, Барановскія – нашчадкі племя барын, Александровічы – дзеці Алі, Смольскія – дзеці Ісмаіла (Смолі), Хасяневічы – дзеці Хасеня, Шабановічы – ад імя Шаубан, Якубовскія – ад імя Якуб і г.д.

Пад уплывам навакольнага славянскага і літоўскага насельніцтва татары да сярэдзіны ХVІ стагоддзя перайшлі на беларускую, польскую, рускую, меснымі літоўскую мову, абярогшы пры гэтым у сваім актыўным слоўніку некалькі слоў татарскіх слоў у асноўным звязаных з рэлігіяй – Ісламам. Некаторыя віды Ісламскай літаратуры яны пераклалі з арабскай мовы на беларускую. Разам з тым, мовай багаслужэння, штодзённых і пятнічных малітваў заставалася арабская. Некаторыя малітвы былі на старататарскай мове.

На пачатку ХVІІ стагоддзя, у сувязі з наступленнем каталіцкай контррафаімацыі, пачаліся ганенні на пратэстантаў-хрысціян і мусульман. Многія татары, асабліва тыя, што жылі на паўднёвай ускраіне Рэчы Паспалітай (у межах сучаснай Украіны), выехалі з



сем'ямі у прычарнаморскія стэпы, пераважна у Крымскае ханства. Некаторая частка татараў выжыла. І толькі самыя стойкія вытрымалі, не выракліся сваёй веры — Ісламу.

Адносна хутка, праз некалькі дзесяцігоддзяў, адносіны да татараў-мусульман у Рэчы Паспалітай палепшыліся, але да гэтага часу колькасць татараў зменшылася, а у канцы ХІІ стагоддзя іх налічвалася толькі 30 тыс. чалавек.

Татары адыгралі немалую ролю у жыцці уноў прыдбанай радзімы. Пасяліўшыся у месцах, дзе усё было незвычайным, татары на працягу 600 гадоў захоўвалі не толькі сваё нацыянальнае адрозненні, але і прынеслі нямала карысці сваім гасцінным гаспадарам зямлі — беларусам, літоўцам і палякам. Яны былі на баку гэтых народаў у бітве пад Грунвальдам (1410 г.). Аб удзеле татараў у гэтай бітве аўтары некаторых мастацкіх і навукова-мастацкіх кніг зусім не ўпамінаюць, хоць іх кнігі, разыходзячыся у вялікай колькасці, фарміруюць думку чытачоў аб тых падзеях. Вядомы польскі гісторык Ян Длугаш, львоўскі архіепіскап у апісанні Грунвальдскай бітвы стараўся неяк абыйсці пытанне аб колькасці і ролі татарскіх воінаў, якія прымалі ўдзел у гэтай, найважнейшай у гісторыі Еўропы бітвы І5 стагоддзя.

Нямецкія гісторыкі, тлумачачы прычыну іх паразы у гэтай бітве, пісалі, што Ягайла і Вітаўт, прыцягнулі на свой бок 40 тыс. няверных — татараў пад пачатам Джалал эд-Дзіна, сына Тахтамышы. Пра тое, што яшчэ у 1409 г. была дамова Ягайлы і Вітаўта з Джалал эд-Дзінам аб удзеле яго войска ў бітве з крыжакімі, вядома з гістарычных крыніц. Калі Длугаш упамінае аб 3 сотнях татараў, якія ўдзельнічалі ў гэтай бітве, то гэта не адпавядае сапраўднасці. Непасрэдна падпарадкаваныя Вітаўту татары, тыя, якія з сем'ямі жылі ў Беларуска-Літоўскай Дзяржаве і ішлі ў бой пад бела-чырвона-белым гаспадарскім сцягам, з паўмесяцам і зоркай белага колеру на чырвонай паласе, можа і былі не вельмі шматлікімі.

У пазнейшыя гады рускія гісторыкі вельмі часта ўпамінаюць радкі з гісторыі Яна Длугаша пра тое, што тры рускія смаленскія палкі вельмі важна змагаліся і гэта іх мужнасць і вырашыла выхад Грунвальдскай бітвы. І ніхто з іх, гісторыкаў, не піша пра тое, што Смаленск у гэты час быў у складзе Вялікага Княства Літоўскага, што два з трох палкоў былі сфарміраваныя з воінаў

мешіслаўскага князя Сямёна. Не трэба забываць, што вялікі князь Вялікага Княства Маскоўскага Васіль І Дзмітрыевіч, зяць Вітаўта, нічым не дапамог Польшчы і Беларуска-Літоўскай Дзяржаве ў вайне супроць крыжакоў, якія ў выпадку перамогі маглі б на многія гады заняволіць Польшчу і Беларуска-Літоўскую Дзяржаву.

Вельмі таленавіты пісьменнік і гісторык Канстанцін Тарасаў даследаваў гісторыю гэтай бітвы не толькі па "Гісторыі Польшчы" Яна Длугаша, але і па іншых крыніцах, у прыватнасці нямецкіх хроніках. Ён сказаў аб ролі татараў у гэтай бітве намнога больш, хоць справядліва адзначае, што нямецкія хронікі пра колькасць татараў, якія дапамагалі Ягайле і Вітаўту, вельмі перабольшваюць. Ва ўсякім разе Ягайла і Вітаўт выканалі дамову з Джалал ад-Дзінам. За дапамогу татараў пад Грунвальдам яны дапамагалі яму адваяваць трон у Залатой Ардзе.

Татары прымалі актыўны ўдзел і ў іншых войнах, якія вялі Рэч Паспалітая з блізкімі і далёкімі краінамі. Татары дачыніліся да збройнай барацьбы з трыма драпежнымі краінамі, якія разарвалі дзяржаву ў цэнтры Еўропы – Рэч Паспалітую. Вядомы сваімі подзвігамі і умельствам у баях татарын генерал Юсуф Беяк. У баях з рускімі карнікамі загінуў генерал Якуб Ясінскі, які як нядаўна ўстанавілі беларускія гісторыкі, быў па паходжанні татарынам. Вядомасць атрымалі і іншыя генералы, такія як Мацей (Муса) Сулькевіч, многія палкоўнікі, іншыя афіцеры і шараговыя, якія змагаліся за непадлегласць сваёй Бацькаўшчыны.

Перад Першай сусветнай вайной на тэрыторыі Паўночна-Заходняга края Расіі жыло каля 14 тыс. татараў-мусульман. Іслам быў адзінай апорай, якая абараняла іх культуру ад асіміляцыі. Татары-мусульмане, жывучы па суседстве з іншымі канфесіямі, асабліва пануючым праваслаўем, сумелі зберагчы сваю веру, свае звычкі, сваю культуру. Гэты адбылося таму, што жыла мусульманская абшчына, існавалі мячэці. Да сярэдзіны XIX ст. у заходніх губернях Расіі была 21 мячэць.

Пасля Першай сусветнай вайны частка татараў-мусульман засталася на тэрыторыі Расіі, куды ў 1915 г. яны былі эвакуіраваны (пераважна ў Казанскую, Уфымскую і Татрычаскую губерні). Большая частка татараў (каля 6 тыс. чалавек) аказалася ў межах адраджанай Польшчы, частка (прыкладна 1,5 тыс. чалавек) – у Літве, астатнія – у Савецкай Беларусі.

У 1925 годзе ў Вільні татары-мусульмане утварылі муфціят, аб'явілі аўтакефалію ісламскіх джаміятаў (парафій, прыходаў) у Польшчы. Да гэтага духоўным жыхаром татараў апекаваўся муфціят Таўрычаскай губерні з Сіфэропаля (у Крыме).

У Польшчы ў міжваенны перыяд (1918 - 1939 гг.) вялася вялікая работа на адраджэнні гісторыі і культуры татарскага народа. Было ўтворана Мусульманскае рэлігійнае задзіночанне (1925), Культурна-асветніцкае задзіночанне татараў Польшчы (1926). Выдаваліся "Татарскі штогоднік", часопісы "Татарскае жыццё", "Ісламскі веснік", мусульманскія календары, падручнікі для татарскіх дзяцей, асобныя суры (раздзелы) з Кур'ана на арабскай і польскай мовах. Друкаваліся шматлікія артыкулы аб татарах у польскіх навуковых і навукова-папулярных выданнях. У месцах кампактнага пражывання татараў-мусульман татарскія дзеці вучыліся Ісламу ў школах, для чаго ў раскладзе агульнаадукацыйных школ былі спецыяльна прадугледжаны ўрокі, а дзяржава плаціла настаўнікам зарплату. Найбольш старанныя і здольныя татарскія юнакі пасылаліся на вучобу ў мусульманскія краіны ў медрэсе і ўніверсітэты (Сараева, Каір).

Аднак адраджэнне мусульманскай веры і культуры татараў-мусульман было перарвана Другой сусветнай вайной. Шмат татараў загінула на франтах, у партызанскіх атрадах, у барацьбе з нямецкім фашызмам. Нямала татараў было адпраўлена таталітарным рэжымам у Сібір і Казахстан. Многія татары-мусульмане, баючыся, што іх можа спасцігнуць лёс крымскіх татараў, каб не аказацца ў Сібіры самі пакінулі радзіму, як былія грамадзяне Польшчы яны атрымалі права выехаць туды, а ўжо адтуль некаторыя паехалі ў ЗША, Аўстралію і іншыя краіны.

Мусульманская культура татараў Беларусі, Літвы і Польшчы, якая зберагалася на працягу стагоддзяў, за гады савецкай улады прыйшла ў заняпад. Зачыняліся, руйнаваліся мячэці, забываліся традыцыі. Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Польшчы зберагліся даўне мячэці (нядаўна ў Гданьску з дапамогай мусульман з Блізкага Усходу пабудавана прыгожая цагляная мячэць), на Літве - тры (у Каўнасе з дапамогай дзяржавы ў 1930 г. пабудавана прыгожая цагляная мячэць), у Беларусі - адна дзейная мячэць у мястэчку Іўе Гродзенскай вобл.

У канцы 80-х гадоў, калі пачаўся працэс нацыянальнага ад-

радхэння народаў, актыўныя прадстаўнікі татарскага народа аб'ядналіся і ўтварылі грамадска-культурныя ісламскія згуртаванні ў Літве і Беларусі. У Польшчы мусульманскае культурна-асветніцкае задзіночанне дзейнічае з 1945 года.

У Рэспубліцы Беларусь па пералісу 1989 г. пражывала 12,5 тыс. татароў-мусульман. На тэрыторыі дзяржавы яны расселены дысперсна. Найбольшыя абшчыны знаходзіцца ў Менску і Менскім раёне (3033 чалавек), Гродне і Гродзенскім раёне (745), Віцебску і Віцебскім раёне (464), Магілёве і Магілёўскім раёне (412), Навагрудку і Навагрудскім раёне Гродзенскай вобласці (330), Брэсце і Брэсцкім раёне (321), Чарэньскім раёне Менскай вобласці (317).

Усю работу па адраджэнні і захаванні самабытнага (па вызначэнні КНЕСКА рэлігіяў) татарскага народа каардынуе і накіроўвае створаны ў 1991 г. "Аль-Кітаб" (Беларускае згуртаванне татароў-мусульман) і Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне Рэспублікі Беларусь, зарэгістраванае ў 1993 годзе (уключае 25 мусульманскіх абшчын). У пачатку 1992 года на канферэнцыі ў Менску была зроблена спроба стварыць умму татароў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы. Праводзіцца разнастайная праца па падрыхтоўцы да агульнанацыянальнага свята – 600-годдзя пасялення татароў на землях Беларусі, Літвы і Польшчы. Выходзячы з галоўнай мэты – адраджэння мусульманскай рэлігіі, татарскай мовы і ісламскай культуры беларускіх татароў у наступныя тры гады (1995 – 1997) у Беларусі – Інша Аллаг (калі на тое будзе воля Аллага) – плануецца выканаць наступныя мерапрыемствы:

| № | Віды работ, назва мерапрыемства                                                                                                                                            | Тэрмін правядзення | Адказны за правядзенне                                    |
|---|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------|-----------------------------------------------------------|
|   |                                                                                                                                                                            |                    |                                                           |
| 1 | 2                                                                                                                                                                          | 3                  | 4                                                         |
| I | АРГАНІЗАЦЫЙНАЯ РАБОТА                                                                                                                                                      |                    |                                                           |
|   | І.а. Стварэнне рэспубліканскай, да мясц. абласных, раённых камісій па падрыхтоўцы і правядзенні 600-годдзя пасялення татароў-мусульман на землях Беларусі, Літвы і Польшчы | 1995 г.            | Праўленне "Аль-Кітаб" і муфціят абшчыны татароў-мусульман |

- 1.б. Распрацоўка і складанне су- да сакавіка Каардынацыйная меснага плана правядзення свят- 1995 г. Рада татараў- кавання 600-годдзя пасялення мусульман Бела- татараў-мусульман у Беларусі, русі, Літвы і Літве і Польшчы у 1995 - Польшчы 1997 гг.
- 1.в. Працяг работы па стварэн- 1995 - Мусульманскае ні мусульманскіх абшчын у мес- 1997 г. рэлігійнае аб'яд- цах кампактнага пражывання та- чанне Рэспублікі тараў-мусульман у Беларусі Беларусь, "Аль- кітаб"
- 1.г. Правядзенне нарад і семі- снежань і Мусульманскае нараў па праблемах каардына- чэрвень рэлігійнае аб'яд- цыі жыцця-дзейнасці абшчын кожнага нанне Рэспублікі татараў-мусульман года Беларусь, "Аль- кітаб"
- 1.д. Правядзенне 2-й міжнарод- май Праўленне "Аль- най навукова-практычнай канфе- 1995 г. кітаб" і муфціят рэнцыі па праблемах адраджэння Ісламскай культуры татараў-му- сульман Беларусі
- 1.е. Удзел у правядзенні мера- 1995- Праўленне "Аль- прыемстваў, звязаных з 600- 1997 гг. кітаб" і муфціят годдзем пасялення татараў-му- сульман у Літве і Польшчы
- 1.ж. Правядзенне юбілейных 1997 г. Праўленне "Аль- урачыстасцей у месцах расся- кітаб" і муфціят лення татараў-мусульман у Рэс- публіцы Беларусь

2

## НАВУЧАЛЬНАЯ РАБОТА, НАВУКОВА-ВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

- 2.а. Арганізацыя навучальна- 1995- Аб'яднанне "Аль- га працэсу у нядзельных школах, 1997 гг. кітаб", муфціят, групам, класах і забеспячэнне Саюз мусульман- іх настаўнай і метадычнай лі- ской моладзі Бе- таратурай ларусі



|                                                                                                                                                         |                        |                                                                                  |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------|----------------------------------------------------------------------------------|
| 2.б. Арганізацыя і правядзенне летніх мухаймаў (навучальна-аздараўленчых лагераў)                                                                       | 1995 – 1997 г.         | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят, Саюз мусальманскай моладзі Беларусі             |
| 2.в. Накіраванне на вучобу абітурыентаў з ліку татарскіх жанчын і дзяўчат у ВНУ Рэспублікі на мэравым набыту                                            | штогод                 | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят, Саюз моладзі мусульманскай Беларусі             |
| 2.г. Накіраванне на вучобу лепшых вучняў для атрымання вышэйшай мусульманскай адукацыі ў навучальных установах за мяжой (па спецыяльным плане)          | штогод                 | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят, Саюз мусульманскай моладзі Беларусі             |
| 2.д. Падрыхтоўка да выдання энцыклапедычнага даведніка "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы" на 2 тыс. аргументаў                                          | 1995 – 1997 гг.        | Рэдакцыя квартальніка "Байрам", Якубоўскі Я.А.                                   |
| 2.е. Работа па арганізацыі фактэста ўсходазнаўства ў адным з універсітэтаў Рэспублікі Беларусь                                                          | 1995 – 1996 навуч. год | Аб'яднанне "Аль-Кітаб" разам з Міністэрствам асветы і навукі Рэспублікі Беларусь |
| 2.ж. Этнаграфічныя і археаграфічныя экспедыцыі па месцах кампактнага пражывання татараў Беларусі з мэтай пошукаў старадаўніх кніг, татарскага фальклору | 1995 – 1997 гг.        | Аб'яднанне "Аль-Кітаб" разам з АН Рэспублікі Беларусь                            |
| 2.з. Сацыялагічныя даследаванні ў месцах кампактнага пражывання татараў-мусульман                                                                       | 1995 – 1997 гг.        | Аб'яднанне "Аль-Кітаб" з АН Рэспублікі Беларусь                                  |

- 2.1. Хадайніцаць перад Міністэрствам друку аб уключэнні у дзяржаўны заказ наступных перыядычных выданняў і літаратуры беларускіх татарцаў на 1995 г.:
- Квартальнік Беларускага аб'яднання татарцаў-мусульман "Аль-Кітаб" (4 сшыткі памерам па 5 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 1 тыс. паасобнікаў 1995-1997 гг. Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят, Міністэрства друку Рэспублікі Беларусь Якубоўскі Я.А.
  - Беларуская-крымскататарскі і крымскататарска-беларускі слоўнік з асновамі крымскататарскай граматыкі (на 5 тыс. слоў). Тыраж 5 тыс. паасобнікаў 1996 Меметаў І.І.
  - Аль-Кітаб беларускіх татарцаў-літаратурны помнік татарскай і беларускай літаратуры XV - XVI ст. У двух кнігах па 15 аўтарскіх аркушаў. Тыраж кожнай кнігі 5 тыс. паасобнікаў Александровіч І.М. Канапацкі І.Б., Якубоўскі Я.А.
  - Татарскі штогоднік (аб'ём 10 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 2 тыс. паасобнікаў 1995 - Якубоўскі Я.А. Канапацкі І.Б. 1997 гг.
  - Муллінскі Хамаіл у двух кнігах (на арабскай і беларускай мовах). Тыраж 1 тыс. паасобнікаў 1995 Александровіч І.М.
  - Энцыклапедычны даведнік "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы". Пробныя артыкулы і прыклады пабудовы даведніка (аб'ём 5 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 500 паасобнікаў 1995 г. Якубоўскі Я.А.

- Матэрыялы I-й міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 600-годдзю пасялення татар на землях Беларусі, Літвы і Польшчы (аб'ём 25 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 800 паасобнікаў 1995 г. Канапацкі І.Б.

- Мусульманскі календар беларускіх татар на 1996 г. (аб'ём 3 аўтарскіх аркушы). Тыраж 2 тыс. паасобнікаў 1995 г. Варановіч І.М.

- Беларускія мусульмане: гісторыя, сучаснасць і перспектывы. Навуковае даследаванне (аб'ём 10 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 5 тыс. паасобнікаў 1997 г. Канапацкі І.Б.

- Выцэчкі па татарскіх мясцінах у Беларусі. Турыстычны даведнік (аб'ём 5 аўтарскіх аркушаў). Тыраж 5 тыс. паасобнікаў 1996 г. Александровіч І., Канапацкі І., Шабановіч А.

- Мячэці беларускіх татар. Фотабуклет (20 фотаздымкаў). Тыраж 5 тыс. паасобнікаў 1997 г. Александровіч І.

- Мусульманскі календар беларускіх татар на 1997 г. (аб'ём 3 аўтарскія аркушы). Тыраж 2 тыс. паасобнікаў 1996 г. Варановіч І.М.

### 3. КУЛЬТУРНА-АСВЕТНАЯ РАБОТА

3.а. Удзел у правядзенні першага фестываля нацыянальных культур у Беларусі. Хадайніцаць перад Міністэрствам культуры аб вылучэнні сродкаў для запрашэння ансамбля з Татарстана і Крыма 1995 г. Аб'яднанне "Аль-Кітаб", Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь

| 1                                       | 2        | 3 | 4                 |
|-----------------------------------------|----------|---|-------------------|
| 3.б. Правядзенне Усебеларускага 1997 г. |          |   | Аб"яднанне та-    |
| фэстывалю татарскай народнай            |          |   | тарау-мусульман   |
| творчасці                               |          |   | "Аль-Кітаб"       |
| 3.в. Збор матэрыялаў для біб-           | 1997 г.  |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| ліятэкі і мемарыяльнага зала            |          |   | Кітаб" і муфціят  |
| Менскай саборнай мячэці                 |          |   |                   |
| 3.г. Збор і сістэматызацыя гіс-         | 1995 -   |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| тарычных матэрыялаў, мусульман-         | 1997 гг. |   | Кітаб", муфціят   |
| скіх кніг і дакументаў для кам-         |          |   |                   |
| плектавання экспазіцыі нацыя-           |          |   |                   |
| нальнага музея татараў Беларусі         |          |   |                   |
| 3.д. Арганізацыя маладзёжных і          | 1995 -   |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| дацыйных ансамбляў у Менску,            | 1996 гг. |   | Кітаб"; маладзёж- |
| Гродне, Навагрудку, ІўІ                 |          |   | ныя арганізацыі   |
|                                         |          |   | Міністэрства      |
|                                         |          |   | культуры          |
| 3.е. Правядзенне маладзёжных            | 1995 -   |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| сустрэч у месцах кампактнага            | 1997 гг. |   | Кітаб", маладзёж- |
| пражывання татараў. Правя-              |          |   | ныя арганізацыі   |
| дзенне штогадовых фэстывалаў            |          |   |                   |
| моладзі ў Менску, Навагрудку            |          |   |                   |
| і ІўІ                                   |          |   |                   |
| 3.ж. Стварэнне серыі кінафіль-          | 1995 -   |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| маў пра татараў-мусульман Бе-           | 1997 гг. |   | Кітаб", Мініс-    |
| ларусі                                  |          |   | тэрства культуры  |
| 3.з. Падрыхтоўка напярэдадні            | 1995 -   |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| мусульманскіх святаў радыё- і           | 1997 г.  |   | Кітаб", Мініс-    |
| тэлеперадач з расказаў пра              |          |   | тэрства культуры  |
| культуру мусульманскага свету           |          |   |                   |
| 3.і. Арганізацыя ў Менску               | 1995 г.  |   | Аб"яднанне "Аль-  |
| тэатра мусульманскага фальк-            |          |   | Кітаб"            |
| лору                                    |          |   |                   |

4 РЭСТАЎРАЦЫЯ І БУДАЎНІЦТВА МЯЧЭЦІЎ, ДОГЛЯД МІЗАРАЎ,  
СТВАРЭННЕ ЦЭНТРАЎ ІСЛАМСКАЙ КУЛЬТУРЫ

|                                                                                                                              |                     |                                                              |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------|--------------------------------------------------------------|
| 4.а. Рэстаўрацыя Даубуцішкаўскай мячэці ў музеі-запаведніку помнікаў драўлянага дойлідства ў Воўчавічах (Строчыцах).         | 1995 г.             | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", Міністэрства культуры                |
| 4.б. Рэстаўрацыя і будаўніцтва мячэці ў Лоўчыцах                                                                             | 1997 г.             | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят                              |
| 4.в. Рэстаўрацыя мячэці ў Навагрудку                                                                                         | 1995 г.             | Аб'яднанне "Аль-Кітаб", муфціят                              |
| 4.г. Будаўніцтва саборнай мячэці і цэнтра ісламскай культуры ў Менску                                                        | 1997 г.             | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.д. Будаўніцтва мячэці ў Гродне                                                                                             | 1997 г.             | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.е. Завяршэнне будаўніцтва ісламскага культурнага цэнтра ў Іўі Гродзенскай вобл.                                            | 1995 г.             | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.ж. Будаўніцтва мячэці ў Клецку                                                                                             | 1997 г.             | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.з. Будаўніцтва мячэці ў Смілавічах Чэрвеньскага раёна Менскай вобл.                                                        | 1997 г.             | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.і. Інвентарызацыя старадаўніх і сучасных могілак-мізараў                                                                   | 1995-1997 гг.       | "Аль-Кітаб", муфціят                                         |
| 4.к. Абгрунтаванне неабходнасці будаўніцтва культавых і нацыянальных культурных цэнтраў у іншых рэгіёнах Рэспублікі Беларусь | да сакавіка 1995 г. | Плескаندровіч І., Аляксандраў Б., Нікалайчык К., Багданаў І. |



5

### ДАБРАЧЫННАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

- |                                                                                                                                                                             |                   |                                                            |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------|------------------------------------------------------------|
| 5.а. Стварэнне банка дадзеных пра пенсіянераў, састарэлых мусульманах, інвалідах з дзяцінства, вайны і працы, мнагадзетных сем'ях з мэтай аказання ім матэрыяльнай дапамогі | 1995 г.           | "Аль-Кітаб",<br>муфціят                                    |
| 5.б. Стварэнне спецыяльнага рэспубліканскага фонду дабрачыннай дапамогі                                                                                                     | 1995 г.           | "Аль-Кітаб",<br>муфціят                                    |
| 5.в. Правядзенне медыцынскіх дабрачынных караванаў з мэтай раздачы лекаў хворым і састарэлым                                                                                | 1995-<br>1997 гг. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят                                    |
| 5.г. Раздача гуманітарнай дапамогі хворым і састарэлым ад ісламскіх арганізацый і спонсараў (па спецыяльнаму плану)                                                         | 1995 -<br>1997 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят, мала-<br>дзёжныя аргані-<br>зацыі |

6.

### ВЫТВОРЧА-КАМЕРЦЫЙНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

- |                                                                                                                                          |         |                         |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|-------------------------|
| 6.а. Адкрыццё і выкарыстанне замежных інвестыцый мусульманскага банка у Менску                                                           | 1995 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят |
| 6.б. Аказанне дапамогі у арганізацыі комплексу па перапрацоўцы гародніны у г.п.Іўі                                                       | 1995 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят |
| 6.в. Стварэнне будаўніча-рамонтных арганізацый у Менску і абласных цэнтрах                                                               | 1995 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят |
| 6.г. Адкрыццё крамаў па продажу прадметаў шырокага ужытку у Менску, Гродне, Іўі, Навагрудку, Смiлавiчах, Клецку, Слонiме і iншых гарадах | 1995 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят |
| 6.д. Хадаўніцтва перад Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь аб зніжэнні падаткаў на вытворча-камерцыйную дзейнасць прадпрыем-           | 1995 г. | "Аль-Кітаб",<br>муфціят |

стваў аб"яднання "Аль-Кітаб" і  
Мусульманскага рэлігійнага  
аб"яднання Рэспублікі Беларусь

# 7 МІЖНАРОДНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

7.а. Умацаванне пастаянных су- 1995 - "Аль-Кітаб",  
вязей з усімі грамадска-куль- 1997 гг. муфціят  
турнымі аб"яднаннямі нацыяналь-  
ных меншасцей Беларусі і рэлі-  
гійнымі канфесіямі.

7.б. Сумесная дзейнасць арга- 1995 - "Аль-Кітаб",  
нізацый беларускіх татар-му- муфціят  
сульман і арганізацый татараў  
Літвы і Польшчы па падрыхтоўцы  
і правядзенні 600-гадовага юбі-  
лею Ісламу ў гэтых краінах

7.в. Умацаванне і развіццё між- 1995 - "Аль-Кітаб",  
народных сувязей з адзінаверца- 1997 гг. муфціят  
мі з Татарстана, Крыма, Расій-  
скай Федэрацыі, усёй Украіны,  
Латвіі, Эстоніі, Швецыі, Фінлян-  
ды, краін Цэнтральнай, Заходняй  
Еўропы, Турцыі, Азіі, Афрыкі,  
Амерыкі, Аўстраліі, дзяржаў  
Арабскага Усхода

7.г. Устамаўленне і развіццё 1995 - "Аль-Кітаб",  
сувязей з міжнароднымі іслам- 1997 гг. муфціят  
скімі арганізацыямі краін  
Еўропы, Азіі, Афрыкі і  
Амерыкі

## Людзі дружбы чатырох нацый

Беларусы, татары, палякі,  
лятувісы —

Абаронцы граніцы...

Тут яны прайшлі!

Праз лясы, гоні, крыніцы.

Людзі мужага складу!

Кожны камень і горад свядомы,

Гэта нашы татары

Нам усім, і ім вядома.

Абаронцы нашай сталіцы!

Змаганне за годнасць

Усіх нацый...

Быць дружным народам

Рэспублікі брацкай Беларусь.

## С п а д ч ы н а

Не нішчыце магільных курганоў!

Да болю, сэрца, працінаюць думкі.

То ж гэта памяць нашых усіх дзядоў

І мы павінны ў Радаўніцу тут паставіць румкі.

З вялікаю жалобаю гляджу я праз вякі,

Яшчэ адзін мой светлы дзень згасае.

Але ці думаем, што лёс цяпер такі?

Што ў сэрцах боль ніяк не прападае.

О спадчына мая!

У маім ты сэрцы як крыніца.

Ужо колькі год іду дарогай мацярынства

О спадчына мая!

# ТАТАРСКІЯ МЯСЦІНЫ І ІХ УЛАДАЛЬНІКІ ў МЕНСКУ ў XIX СТАГОДДЗІ

Беларускія татары, якія дагэтуль жывуць у нашым краі, паяліліся на Меншчыне і Віленшчыне на пачатку XV стагоддзя. Яны былі закліканы вялікім князем Вітаўтам, каб дапамагчы у барацьбе супраць крыжакоў. Вайна скончылася, але яны засталіся на нашых землях. Ім далі права браць у жонкі дачок тутэйшых баяр-шляхты, ад якіх яны прынялі прозвішчы, звычаі і беларускую мову, але захавалі сваю веру. Поруч з беларусамі, літоўцамі, украінцамі і палічнымі татарскія воіны не раз баранілі нашу Бацькаўшчыну ад ворагаў.

Александровічы, Хасяневічы, Білоткі і Іншыя - гэтыя прозвішчы беларускіх татар гучаць зусім не па-татарску, што звязана з вядомай адаптацыяй мусульманскіх прозвішчаў у беларускім срававодстве і у паўсядзённым побыце, якія пачаліся яшчэ ў XV стагоддзі.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваюцца дакументы пачынаючы з XIV стагоддзя. Сярод іх ёсць шмат матэрыялаў, якія тычацца жыцця і дзейнасці татараў на Беларусі. Пры разглядзе намі вопісаў фонду Менскай аб'яднанай палаты крымінальнага і грамадзянскага суда мы звярнулі ўвагу на шэраг спраў, звязаных з менскімі татарамі, іх маёмасцю і інш. Фрагменты дзвюх з іх мы прапануем увазе чытачоў.

Вось справа аб продажы дваранкай Халімай Хусейнаўнай Якубоўскай пляца (участка зямлі - заўвага рэд.) у Менску жонцы калейскага асэсара Еве Аўраамаўне Багдановіч. Цікава месца, дзе знаходзіўся пляц, - каля Татарскіх могілак і Старатарасаўскай дарогі.

З купчай крэпасці ад 29 лістапада 1879 года мы даведваемся аб былых гаспадарках гэтага пляца - князях Вітгенштэйнах. Павераны князя Пятра Львовіча Вітгенштэйна надворны радца Руфін Фадзеевіч Струмілін піша, што ён прадаў "дваранцы Халіме Хусейнавай Якубоўскай па першаму шлюбу Ільясевіч уласныя зярыцеля майго князя Вітгенштэйна тры пляцы, якія знаходзяцца ў Менску пры вуліцы Татарскі Капец і два другія - ворныя за горадам, каля Татарскіх могілак і Старатарасаўскай дарогі, якая пралягае з г.Менска ў вёску Тарасава і мястэчка Заслаўе, якія займаюць прастору ў адпаведнасці з планам, складзеным у 1840 годзе земле-

рам Івашкевічам..."

У даверанасці ад 24 жніўня 1882 года, выданай дваранкай Халімай Хусейнаўнай, з Байрашэўскіх, Якубоўскай двараніну Адаму Захар"евічу Ільясевічу для прадажы гэтага пляца, мы таксама бачым цікавыя звесткі:

"Шаноуны пан Адам Захар"евіч. Не маю магчымасці сама асабіста заняцца прадажай пляца, што належыць мне, размешчанага ў Менску пры Магаметанскіх Могілках плошчай адна дзесяціна, ці колькі будзе больш ці менш, што мяжуюць з аднаго боку ад Міхалінскай дарогі, з другога ад Магаметанскіх Могілак і з дзвюх старон ад двараніна Мухлі і пляца пры Татарскай вуліцы... Упаўнаважваю Вас, шаноуны Пан, гэтыя кавалкі зямлі прадаць жонцы калезскага асэсара Еве Аўраамавай Багдановічавай, а пляц двараніну Сулейману Сапараву Хасеневічу..."

Такім чынам, мы бачым шэраг тапанімічных назваў, якія звязаны з татарскімі мясцінамі ў Менску. Па-першае, гэта Татарскі Капец. На жаль, вуліцы з дакладна гэтай назвай у дарэвалюцыйным горадзе знайсці не ўдалося. Ёсць вуліцы Татарская, Малая і Вялікая Татарскія. Па аналогіі згадваецца старадаўняя назва гэтага раёна - Татарскі канец. Дададзім сюды тлумачэнне слова "капец" як могілкі. Але гэта толькі здагадкі, таму тапаграфічная прывязка дадзенай вуліцы патрабуе далейшага даследавання.

Пляцы, што знаходзяцца ў раёне татарскіх могілак, таксама як і тапанімічныя назвы, атаясамліваюцца больш дакладна. Сам мусульманскі мізар знаходзіўся ў раёне сучасных вуліц Ціміразева, Гвардзейскай, Тарханаўскай і Грыбаедаўскай. Былая Тарасаўская вуліца сёння не існуе, але вядома, што яна праходзіла паміж цяперашнімі Танкавай і Заслаўскай. Магчыма, Старатарасаўская дарога, што вяла ў вёску Тарасаў і мястэчка Заслаўе, злівалася з Заслаўскай вуліцай у раёне сучаснай вуліцы Ціміразева. Міхалінская дарога, што вяла ва ўрочышча Міхаленне, магчыма, з'яўляецца працягам былой Міхайлаўскай вуліцы (Камуністычная). Наогул, гэты раён раней меў назву Татарскія агароды. Завяршаючы гэту невялікую нататку, мы спадзяёмся, што дадзеныя факты будуць пачаткам далейшых даследаванняў як у галіне гісторыі татарскіх мясцін у Менску, так і канкрэтных асоб і татарскіх фамілій (родаў).

Пры напісанні дадзенай нататкі былі выкарыстаны наступныя архіўныя матэрыялы: фонд 147, вопіс 3, справа 32752; фонд 299,



вопіс 5, справа 374; фонд І477, вопіс І, справа І526; а таксама кнігі: Думін С. Канапацкі І. Беларускія татары, мінулае і сучаснасць. Мн., 1993; Шібека З., Шібека С. Минск. Страницы жизни до-революционного города. Мн., 1990.

## ІМАМ ШАМІЛЬ І ЯЎГЕН ЛЕЦКА

Паводле "Беларускай Савецкай Энцыклапедыі" (Т.11, с. 288, 1974, Мн.) Шаміль нарадзіўся каля 1798 г. ў аўле Гімры ў Дагестане, памёр у 1871 г. у арабскіх землях. Быў кіраўніком вызваленчай барацьбы горцаў Дагестана і Чэчні ад мясцовых феодалаў і каланіяльнай палітыкі рускага царызму. Дзейнічаў пад сцягам мюрыдызму. Будучы сынам каваля, выхоўваўся ў асяроддзі мусульманскага духавенства. Удзел у барацьбе за вольнасць горцаў Паўночна-Заходняга Каўказа пачаў у 20-я гады І9 ст. У 1834 г. быў абвешчаны Імамам (вярхоўным правіцелем) Дагестана і Чэчні. У 1859 г., пасля шматгадовай вайны (рускім войскам камандаваў камандзір корпуса генерал А.П.Ярмолаў, пазней генерал-фельдмаршал І.Ф.Паскевіч – заўвага рэд.) Шаміль з невялікім атрадам мюрыдаў быў асаджаны царскімі войскамі ў аўле Гуніб і капітуляваў. Шаміль быў паселены ў Калузе, дзе жыў пад пільным наглядам жандармаў да 1870 г., пасля яму дазволілі выехаць у Мекку.

У гады Крымскай вайны (1853–1856) для барацьбы за вызваленне Польшчы ад рускай акупацыі польскі паэт Адам Міцкевіч арганізаваў у Італіі легіёны з добраахвотнікаў і выехаў з імі ў Турцыю, каб удзельнічаць у баях з царскімі войскамі. Эпідэмія, якая распачалася ў гэты час сярод легіянераў, звяла ў магілу Адама Міцкевіча, а заходнія краіны, дамогшыся свайго ў вайне з Расіяй, нічога не хацелі зрабіць для вызвалення Польшчы ад акупацыйных улад Расіі, Прусіі і Аўстра-Венгрыі. Частка легіянераў Міцкевіча (сярод іх былі і татары з былога ВКЛ) дабралася на Каўказ і ў радах воінаў Шаміля змагалася з царскай арміяй. Некалкі удзельнікаў за незалежнасць вярнулася пазней у Польшчу, працягвалі падпольную барацьбу з царскімі ўладамі.

У 4-м томе бібліяграфічнага слоўніка "Беларускія пісьменнікі", які выйшаў у 1994 г. у выдавецтве "Беларуская Энцыклапедыя", на старонцы 36 у артыкуле пра беларускага пісьменніка І

вучонага Яўгена Лецку сказана: "Нарадзіўся у сялянскай сям'і". Бацька, Рыгор Іванавіч, меў складаную радаслоўную. Паводле сямейнага падання, мужчыны з іх роду пасля разгрому паўстання пад кіраўніцтвам Шаміля былі перабіты, а малых дзяцей са старымі бабулямі выселілі ў Налібоцкую пушчу. Адтуль пасля паражэння паўстання пад кіраўніцтвам К.Каліноўскага, род быў пераселены на Наваградчыну". Можна меркаваць, што прапрадзед Яўгена Лецкі быў знаёмы з Імам Шамілем, бо Імам асабіста гутарыў з кожным дабраахвотнікам, які дапамагаў горцам у барацьбе з царскім войскам.

### ЧАМУ АНАТОЛЬ САБАЛЕЎСКИ НЕ ЗАЎВАЖЫў АНАТОЛЯ СЫСА?

У 1994 годзе выйшла кніга "Паўлюк Багрым" пад рэдакцыяй Анатоля Сабалеўскага. У ёй складальнікі паспрабавалі сабраць у адной кніжцы усё, што было напісана пра паэта-самавука Паўлюка Багрыма. Але чамусьці ў яе не ўключана праца Анатоля Сыса "Радзіма Паўлюка Багрыма ў мінулым" ("Польмя", № 2, 1988 г. С.180-186). Падаем яе ў скарачаным выглядзе.

"Кузня, у якой працавалі бацька і сын Багрымы, напэўна, стаяла яшчэ ў XV ст., як; дарэчы, вадзяны млын і корчмы, і нават "таргі" бывалі, аб чым пацвярджае ліст караля Жыгімонта II ад 18 жніўня 1521 года, які дазволіў татарыну князю Малікбашу аднавіць у маёнтку Крошын корчмы: "Жыггимон Божа милостю корол Польский, велики княз Литовский, Руский, княжа Пруское, Жамойтский и иных.

Бил нам чолом княз Маликбаша о том, что есмо дали ему двор наш Крошыно совсем с тым как ся тот двор здавна в себе мел, на вечность и он поведал перед нами иж там у Крошыне ест торг и корчмы бывали и бил нам чолом обыхмо и тыми разы дозволили ему там у Крошыне корчмы мети, как же и посол велики брата нашего маетме Кирея царя Перекопского (цар Перакопскі Махмет Гірей - радня князя Маликбашы - А.С.). Овлияр Мурьза о том нас за ним ждал, а поведал нам его себе братом ино мы на жедане того великого посла Овлияр Мурзы и к тому на его челобитие то вчинило, дозволили есмо ему там у Крошыне корчмы мети, нехай он там корчмы у своем торгу маеть потому як иншы по торгам свои корчмы ма-

ют. Писан у Кракове". (Акты Віленской Камісії, Т - XXXI. Акты пра літоўскіх татароў. Вільна, 1906 г.). Гэта акт № I з 332 (апошні ад 3 красавіка 1784 г.), прысвечаных літоўскім татарам. А менавіта крошынскім татарам прысвечана 28 актаў: № I - 26 (апошні ад 17 верасня 1572 г.), № 35 (30 чэрвеня 1585 г.), № 145 (6 сакавіка 1595 г.).

Названня акти, паколькі яны могуць расказаць пра радзіму Паўлюка Багрыма у XVI ст., мы і разгледзім, тым больш, што яны, хоць і аддалена (маем на увазе звесткі у Актах пра крымскіх панычных баяраў) датычваюцца да падзеяў 1828 года у Крошыне... (Да Малікбашы Крошынскі двор належаў кіеўскаму князю Дзмітрыю Ор"ерычу Пуцяцічу... У прывілеі караля Жыгімонта, якую далі сынам князя Малікбашы на маёнтак Крошын, запісана: "Били нам чолом татарове наши сынове князя Маликбашыны князя Мартуза, а князь Авсеин и положили перед нами лист наш што, есмо перво сего дали отцу их князю Маликбашы двор наш у Новогрудском повете на имя Крошыно на вечност, з людьми служебными и тяглыми и челядью неволью и со всеми с тым как тот двор наш воевода Киевский, небожычк князь Дмитр Путятич держал..." (№ 3 - 17 ліпеня 1523 г.).

Далей Анатоль Сус апавядае кароткую гісторыю з "яўлення татараў на землях Беларусі і робіць выснову: "Трэба заўважыць, што татары - верныя саюзнікі, мужны і нездрадлівы ў сваёй масе народ. Гэта яны даказалі на справе, служачы князям Вялікага Княства Літоўскага і каралём Рэчы Паспалітай. За малым выключэннем за гэта іх надзялілі землямі, раўнялі ў правах з князямі і шляхтай. Такім чынам, татары мелі свае палкі і сваіх военачальнікаў, і ў выпадку ваенных дзеянняў кожны заможны татарын прыводзіў за сабою вершнікаў (магчыма, не абавязкова татараў). Пра тое, што ў крошынскіх татарскіх князёў былі свае невялічкія харугвачкі панычных баяраў, сведчаць некаторыя акты...

На заканчэнне распавяду пра радзіму Паўлюка Багрыма да 1 пасля 1828 года. Хацелася б выказаць адну здагадку пра яго самога, а дакладней, — пра яго паходжанне. Магчыма "беларускі Шаўчэнка" (Максім Гарэцкі) паходзіў з татараў. Па-першае, — у Крошыне, як мы ведаем, жыло шмат крымскіх татараў, па-другое, — кавальства было развіта асабліва сярод тых жа татараў, па-трэцяе, — у 10-20-х гадах нашага стагоддзя прозвішча паэта гучала і пісалася Бахрым. І, нарэшце, як паказвае этымалагічны слоўнік беларускай мовы, у татараў існуе прозвішча Багрым.

рускай мовы, прозвішча Бахрым альбо Багрым магло утварыцца хутчэй за ўсё ад старажытнаіранскага імя Бахрам (пераможны, які праганяе злога духа Урытру), ці ад цюркізму "бахрама", крымска-татарскае махрама (вэльм для маладой), ці ад багра – пурпуровая фарба. У заходнеславянскіх мовах гэтага слова няма, і паходжанне ягонае няяснае, мовазнаўцы ж Менгес, Трубачоў стаяць за цюркскую крыніцу.

Але тое, што Паўлюк Багрым быў сваім паходжаннем з крымскіх татароў, – толькі здагадка. Наперадзе новыя пошукі, якія магчыма высвятляць ягоную постаць з далёкіх гадоў мінуласці".

Мо за гэтую здагадку Анатоль Сабалеўскі і забыўся на Анатоля Сыса.

## ТАТАРСКАЯ ВЕЧАРЫНА Ў БАРАНАВІЧАХ

Нататкі і роздум аб вечарыне – першым мерапрыемстве, пражэздзеным у Баранавічах і прысвечаным татарскаму народу з нагоды 600-годдзя іх жыцця на землях Беларусі, Літвы і Польшчы.

Мне так здаецца, што у любові палкай, шчыmlівай і вечнай да сваёй Бацькаўшчыны – Беларусі шмат каму, нават з спрадвечных беларусаў, трэба павучыцца ў беларускіх татароў. Ніхто з іншых народаў, яе грамадзян не робяць ва ўхвалу беларушчыны, яе нацыянальнага адраджэння больш, чым яны. І калі я думаю аб мудрасці беларуска-татарскага народа, то мне заўсёды прыходзіць на розум вельмі павучальная прытча пра ненавучонага багамольца, які выпіўшы куфаль гарэлкі, затым другі, блуд учыніў і дзіця забіў. Кожны мусульманін павінен ведаць, "што карчма – дом шайтанскі, а гарэлка – усім грахам галава ест".

Мабыць за цявросасць, працавітасць і адданасць роднай зямлі заслужылі татары павагу ў беларусаў. А як тут мне яшчэ не згадаць вось гэтыя словы прафесара Антона Мухлінскага (нарадзіўся на Наваградчыне) з Санкт-Пецярбурга: "У актах Літоускай метрыкі захавалася ў перакладзе цікавы адказ літоўскіх татароў таго часу, які яны далі сваім адзінаверцам, што займаліся рабаўніцтвам на літоўскіх межах: "Ні Бог, ні Прарок, – казалі яны, – не дазваляюць вам рабаваць, а нам быць няудзячнымі. Мы лічым вас за дра-

пекнікаў і шаблямі нашымі забіваем рабаўнікоў, а не братоў нашых. Аставайцеся за Волгаю, пакуль іншыя вас не выкывуць, бо мы лія Вакі (каля Вільні) будзем кроў праліваць за ліцвінаў, якія шануюць нас братамі сваімі". Мабыць, і таму з поўным правам вядомы беларускі паэт Яўген Гучок мог так напісаць:

Жылі татары ў Беларусі  
Не год, не два: які жылі.  
Для іх яна была умусам,  
Яны ж ёй воямі былі.

За яе воля і эдароуе  
Уздымалі дзіду, булаву,  
Таму й законы аб двухмоўях  
Ім не узбылі у галаву.

У маім горадзе Баранавічы, дзе пасля 27 гадоў службы ў войску атрымаў жыллё і жыў, адным паветрам са мною дыхае, працуе, умацоўвае свой род больш за 220 татараў. У мяне з'явілася думка правесці для іх і іх сяброў цыкл мерапрыемстваў, прысвечаных 600-годдзю пасялення на Беларусі татараў, а пачаць вырашыў з вечарыны пад назвай "Ассаламу алейкум – алейкум ассалам!" Гэту задумку дружна і горада падтрымала грамадскасць Баранавічаў, філіял-бібліятэка № 1 (загадчыца Алена Кім), літаратурна-музыкальная гасцёўня "Крыніца" (кіраўнік Генадзь Гапановіч).

Амаль за месяц да вечарыны на аўтобусных прыпынках і афішных тумбах былі змешчаны абвесткі, у якіх запрашаліся мясцовыя ляхары, іх сябры на вечарыну, у праграме якой гутаркі па гісторыі, культуры і літаратуры беларускіх татараў, музыка і вакал мясцовых аматараў, выступленні паэтаў, выстава літаратуры і агляд яе, віктарына, сустрэча з цікавымі людзьмі.

Трэба адразу адзначыць, што вялікую работу ў гэтым напрамку правялі працаўніцы філіяла-бібліятэкі № 1 – Алена Кім, Ларыса Еўтушэнка, Алена Чыкала, Галіна Мерацкія, Людміла Крауз. Яны арганізавалі кніжную выставу, пісалі запрашэнні, шукалі адрасы татараў, складалі пытанні для віктарыны, стваралі эскізы афармлення чытальнай залы, шукалі і знаходзілі неабходную мабля для прыёму удзельнікаў вечарыны.

Са свайго боку парупіліся і літаратурна-музычная гасцёўня "Крыніца", яе кіраўнік і члены Генадзь Гапановіч, Браніслава Лапкоўская, Аляксандр Дрозд і іншыя: яны натхнёна падбіралі музыку, песні і вершы.

І канешне, свята атрымалася, стала падзеяй у культурным жыцці горада. Чытальная зала глядзелася казачнай святліцай, яна была аздоблена з вялікаю любоўю. Выстава кніг, часопісаў, газет –



чуу у Клецку, адкуль ён родам. Памятаю, як кляччана з вялікай павагай гаварылі аб ім. Гэта асабліва я адчуу у біседзе з мясцовымі краязнаўцамі і аўтарамі кнігі "Клец" Д.Чорным, які шмат сваіх старонак прысвяціў жыццю і побыту татару на Беларусі.

Ісмаіл Варановіч прыняў на сябе і абавязкі па стварэнні мясцовай абшчыны татару-мусульман. Быў прыняты статут, абрана рада (Алей Ждановіч, Равіль Галеев, Мінхабір Саліхаў), рэвізійная камісія (Мацей Баграшэўскі, Тамара Туган-Барановіч, Рагана Садыкава).

Якуб Якубоўскі, які доўга працаваў у выдавецтве "Беларуская Энцыклапедыя", пазнаёміўся з кніжным фондам бібліятэкі, гутарыў з некаторымі чытацямі. Ён адзначыў, што камплектацыя бібліятэкі зроблена вельмі прафесійна. Тут ёсць у дастатковай колькасці класіка і навінкі мастацкай літаратуры, навуковая літаратура, якая можа задаволіць чалавека з вышэйшай адукацыяй. У чытальчай зале вельмі утульна, супрацоўніцы бібліятэкі вельмі ветлівыя. Вось чаму сюды ахвотна прыходзяць студэнты педагагічнага каледжа. І працуюць юнакі і дзяўчаты з вялізнымі універсітэцкімі падручнікамі, якія вельмі неахвотна чытаюць нават студэнты ВУ.

Багаты кнігазбор выданняў па татарскай тэматыцы. І яны не ляжаць без попыту. Баранавіцкія "лоцманы у кніжным моры", як называюць бібліятэчных работнікаў, карыстаюцца ў чытачоў горада любоўю і павагай. "Дзякуй вам ад татару, добрыя нашы лоцманы!" - сказаў Я.Якубоўскі, развітваючыся пасля незабыўнай вечарыны ў бібліятэцы ў Баранавічах.

### Гэта цікава

Барановічскія. Спальшчаная форма ад Баран. З беларуска-літоўскіх татару. Палкоўнік Мустафа Барановіч у 1794 годзе быў адным з апошніх абаронцаў Прагі Варшаўскай (П.Варановіч, А.Дубіньскі. Польскія татары. Гісторыя, абрады, легенды, традыцыі. Варшава, 1986). Вядомы з гэтага роду вучоныя, вынаходнікі (Энцыклапедычны слоўнік, М., 1987).

Інтэрв'ю з МАЦЕЕМ КАНАПАЦКІМ - колішнім журналістам "Нівы"

**"Ніва":** - Раскажыце, калі ласка, як гэта сталася, што вы, віленскі татарын, апынуліся у пэуны момант у цэнтры беларускага руху у Польшчы?

**Мацей Канапацкі:** - Мая нейкая цяга да беларускасці мае свае крыніцы яшчэ ў дзяцінстве і юнацтве, якія прайшлі ў Вільні. Мой бацька, Хасан Канапацкі, быў цесна звязаны з беларускім адраджэнскім рухам у міжваенны перыяд. Гэтае між іншым пакінула ў маім светапоглядзе свой прыкметны адбітак. Потым у палове пяцідзiesiąтых, ужо на IV курсе рускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта узнік гурток аматараў беларускага слова. Прыехала да нас аж з Казані прафесар, якая стала чытаць лекцыі па беларускай мове і літаратуры. Групка студэнцкай моладзі з Беластоцчыны і я - былі віленчук - уключыліся ў гэты гурток і сталі слухаць лекцыі. Мая дыпломная праца была першай у гісторыі факультэта па беларускай тэматыцы. Праф. Антаніна Абрэмбска-Яблонская і Мар'ян Якубец прапанавалі мне ўзяць тэмай працы творчасць Янкі Купалы.

Мы тады чыталі ўжо "Ніву", якая толькі што пачала выходзіць. Я стаў дзейнічаць у аддзеле БГКТ у Варшаве. Адночы запрапанавалі я рэдактару Георгію Валкавыцкаму, што мог бы нешта даслаць з маіх распрацовак па пошуках у розных архівах і бібліятэках. Неўзабаве прыйшло запрашэнне да супрацоўніцтва і я тады выслаў артыкул "Янка Купала як перакладчык вершаў Уладзіслава Сыракомлі", які і быў у 1956 годзе надрукаваны. Памятаю, што тады я быў у Сакольніцы і купіў адразу 30 экзэмпляраў "Нівы", бо ўпершыню друкавалася нешта маё. Для мяне гэта была вельмі хваляючая падзея.

- Георгій Валкавыцкі ў сваіх нататках рэдактара "Віры" называе вас "наш непераўзыйдзены следапых". Рассакрэчыце нашым чытачам, што лягло ў аснову замацавання за вамі такога звання?

- Займаўся я, як і ўсе журналісты "Нівы", адлюстраваннем жыцця беларусаў Беластоцчыны. Аднак пасля двух гадоў працы заняўся я крыху іншай тэматыкай. Мяне пачалі цікавіць адносіны паміж польскай і беларускай літаратурамі XIX і XX стагоддзяў. І вось пачаліся пошукі. Здараліся мне каштоўныя знаходкі ў бібліятэках, архівах, у прыватных калекцыях. Я аб'ездзіў самыя значныя месцы, дзе захоўваюцца беларусіяна, займаўся нашаніўскай парой,

вывучаў тэматыку, якая тады ў Беларусі была забаронена або замоўчвалася. Беларускія вучоныя таго часу - Абэцэдарскі, Сідарэнка - да маіх артыкулаў ставіліся непрыхільна. Шчыра кажучы, галоўны рэдактар Георгій Балкавыцкі меў шмат клопатаў з-за гэтага, барабіў мяне, бо былі нават націскі, каб мяне звольніць з "Нівы". Гэтую тэматыку працягваў я працуючы два гады ў Беластоцкім радыё, дзе рэдагаваў беларускія перадачы (у 1958 - 1959 гадах). Пасля зноў я вярнуўся ў "Ніву" і працаваў у ёй да 1964 года.

Я не толькі знаёміўся з архіўнымі матэрыяламі, але таксама з цікавымі людзьмі: з унучкамі Францішка Багушэвіча, Янінай Гурэвіч з Таруна, з польскімі пісьменнікамі, якія краналі беларускую тэматыку: з Гігусам Карповічам, з Яўгенам Квяткоўскім, з іданьскім прэзаітам Збігневам Жакевічам, з Яўгенам Кабатцам. Я праводзіў з імі інтэрв'ю і абнародваў тыя матэрыялы, якія дагэтуль не вывучаліся ў нас.

З цягам часу наладзіўся кантакт з польскімі вучonymі: з Чэславам Янкоўскім - даследчыкам творчасці Э.Ажэшка, з праф. Тадэушам Грабоўскім - вядомым кракаўскім славістам, з музыказнаўцамі - Вітальдам Рудзінскім, спецыялістам па творчасці Станіслава Манюшкі, Станіславам Казурам - аўтарам паліфанічных музычных твораў.

Я вельмі цешыўся, калі ў Менску паявіліся першыя водгукі ў "Літаратуры і мастацтве". Вялікай узнагародай для мяне было таксама выказванне праф. Адама Мальдзіса, які студэнтам філфака БДУ рэкамендаваў чытаць мае артыкулы.

- Са сказанага вамі вынікае, што адны менскія вучоныя клеймавалі вашыя навуковыя здабыткі, іншыя - рэкамендавалі іх сваім студэнтам. Як склаліся вашы адносіны з менскімі літаратуразнаўцамі, пісьменнікамі?

- Тады літаратары запрашалі мяне ў Менск, але тагачасны міністр унутраных спраў БССР сказаў так: "Мы Конопцаў нікогда не впусцім у Беларусь". Прычынай гэтаму былі мае артыкулы пра "Нашу ніву", а таксама вайсковая і патрыятычная дзейнасць майго бацькі.

Я так і не быў у Менску ў тыя часы, хаця прафесар Сцяпан Александрэвіч прапанаваў мне пісаць у яго кандыдацкую дысертцыю. Дагэтуль захавалася ў мяне багатая перапіска з гэтым вучonym.

Я ўпершыню быў у Менску зусім нядаўна на I Кангрэсе белару-

сау свету. Там адшукаў сваякоў, наладзіў кантакты з татарамі ў Беларусі.

Маё сэрца падзелена паміж Беларуссю, Літвой і Польшчай. Татарская нацыя жыве ў традыцыйх гэтых краін. Аднак большасць пісьмовай спадчыны нашых татараў створана на беларускай мове і гэта мне ўгрунтоўвае ў беларускай стыліі, якой я стараюся быць верным. Блізкая мне і літоўская традыцыя. Маці выхоўвалася пад Коўнам. Я захаваў і літоўскую мову.

- Што вам найбольш запамяталася з перыяду працы у "Ніве"?

- У "Ніве" пачаў я працаваць у 1957 годзе, пакінуўшы ПАП. Тады працавалі ўжо Сакрат Яновіч, Казімір Рубінскі, Аляксандр Амільяновіч, паявілася Яніна Чэрнякевіч, якая рэдагавала "Зорку", Вера Леўчук, Віктар Рудчык. Сабралася нас жменька энергічных, адданых справе сяброў. Мы пачыналі нейкі нацыянальны зрух. Здавалася нам, што Беласточчына збяднела ў сэнсе беларускім, аднак аказалася, што дзякуючы "Ніве" выявілася шмат талентаў.

Наш калектыў быў разнастайны. Вышэйшую адукацыю і літаратурную падрыхтоўку меў толькі Георгій Валкавыцкі. Большасць журналістаў - гэта былі людзі вёскі, якія толькі што закончылі сярэднюю адукацыю. Некаторыя раней пачалі дасылаць у "Ніву" свае допісы, напрыклад Янка Целушэцкі. Я з вялікай радасцю наглядаў, як недзе з-пад Кленік ці з-пад Гайнаўкі прыходзілі калолы, нясмелыя хлапчукі і дзяўчаты, якімі галоўны рэдактар апекаваўся, памагаў ім развіваць здольнасці.

Я таксама павінен быў наведваць вёскі, драмгурткі, сачыць за дзейнасцю БГКТ. Працы было шмат, была яна вельмі цікавай. Дзякуючы "Ніве", я наогул увайшоў у журналістыку, пачаў таксама пісаць на польскай мове, даваць фельетоны ў Польскае радзё.

- Пакінуўшы Беласток і "Ніву", вы, аднак, не парвалі сувязей з беларускім асяроддзем.

- Працаваў я потым у гданьскай суднаверфі, знаёміўся з суднабудаўніцтвам. Тады пастаянна сувязь з "Нівай" спынілася. Аднак часам пісаў у "Ніву", тужу па ёй. У Гданьску я ўключыўся ў дзейнасць аддзела БГКТ. Пасля тры гады працаваў я ў Саколцы, дзе заснаваў у тамашнім музеі татарскі аддзел. Пасля вярнуўся ў Гданьск і стварыў універсітэт "трэцяга узросту". Цяпер я зноў звязаны з Беларускай хаткай, стаў часцей пісаць у "Ніву", апошнім часам пра беларусаў Вільні і Віленскую гімназію.

- Чым розніцца колішняя "Ніва" ад сённяшняй? Чаго б вы пажадалі цяперашняму рэдакцыйнаму калектыву?

- Мне здаецца, што колішняя "Ніва" была бліжэй вёскі. Яна адлюстроувала нетры рэсцовага жыцця, працу сельскагаспадарчых гурткоў, пісала пра дзелчаў беларускага руху. Добра, што паявілася беларуская інтэлігенцыя, што "Ніва" з цягам часу стала больш элітачнай.

Цяпер менш матэрыялаў з вёскі, але і сама вёска змянілася. Я памятаю, як негачі наш галоўны наракаў, што мала ёсць матэрыялаў з вёскі. Тады зёска была мнагачалуднай, з актыўнай моладдзю.

З вынадку двухтысячнага нумара жадаю каб "Ніва" і ў далейшым развівалася, каб як мага лепш і глыбей адлюстроувала жыццё беларусаў на Беларусчыне. Жадаю таксама, каб як мага больш было ў ёй канструктыўнага матэрыялу, які аднае людзей і народы, а не раздзяляе іх.

Гутарыла

Лена Глагоўская

"Ніва" (Беласток) № 39 ад 25 верасня 1994 г.

### У РЭДАКЦЫЮ "БАЙРАМА" ПІШУЦЬ

Дзень добры, пан Якубоўскі!

Я даўно нелегальна атрымліваю ваш "Байрам". Кожны нумар з радасцю чытаю "ад коркі да коркі". Уважліва сачу за падзеямі ў татар Беларусі. Радуюся вашымі дасягненнямі. Часта бываю ў Іўі, Навагрудку. Пабываю ў Ластаі, Сандыкаўшчыне, Слоніме, Ардзе, Іганаве, Асмолаве, Клецку. Нічога не ведаю аб падзеях, што адбываліся ў гэтым годзе ў Слоніме. Абавязкова прыехаў бы. Я хацу пастаянна супрацоўнічаць з "Байрамам". Буду пастаянна дасылаць нататкі аб жыцці татар у Літве. Зараз дасылаю вам некалькі алошніх паведамленняў.

Матэюс Абунявічус. Літва, Алітус, вул. Шаруна 2, кв. 1, тэл. 2-40-57.

P.S. У студзені, калі Бог дасць, вышлю Вам сваю газету "Татары Літвы".



10 снежня 1994 года у вёсцы Райжай адбыўся справаздачны сход Алітускага аддзялення Таварыства культуры літоўскіх татар. Рашэннем сходу аддзяленне перайменавана ў абшчыну. Выбраны новы састаў праўлення абшчыны. Абмеркаваны і іншыя пытанні: вынікі нарады літоўскіх татар 25-26 лістапада 1994 г., пытанні адукацыі, арганізацыя друкаванага органа ды інш.

ж ж

ж

З пачатку ліпеня 1994 г. на кватэры Матэкса Абунявічуса у г.Алітусе працуе школа па вывучэнню арабскай і турэцкай моваў. Вядзе заняткі настаўнік з Турцыі Іхсан Дылекчы. У верасні такая ж школа адкрылася ў мястэчку Бутрымоніс.

## ДА 50-ГОДДЗЯ ПЕРАМОГІ Ў ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЕ

Шаноўная рэдакцыя квартальніка "Баірам"!

Нядаўна Рэспубліка Беларусь адзначыла 50-годдзе вызвалення краіны ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Паўсюдна праводзіліся сустрэчы з ветэранамі Вялікай Айчыннай вайны, на якіх госці - удзельнікі вайны - дзяліліся ўспамінамі, прыподзілі розныя прыклады стойкасці, мужнасці, праўлення імі і іх сваякамі ў тылу ворага. На адной з такіх сустрэч давялося пабываць і мне. Смахнуўшы гасцей, я ізноў вярталася ў памятныя падзеі тых ваенных гадоў. Многае, вельмі многае ўспаміналася. Захацелася мне расказаць аб адным выпадку з жыцця маёй сям'і. Гэта хутчэй часовы адрэзак даўжынёй у год, а выпадак адбыўся на працягу гэтага часу. Для пачатку і лепшага разумення таго, аб чым пойдзе гаворка некалькі кароткіх біяграфіяных звестак пра сябе і сям'ю.

Я нарадзілася 24 снежня 1926 года ў сям'і служачага. Бацька - Канапацкі Сулейман Асанавіч, 1894 года нараджэння, атрымаў вышэйшую адукацыю ў Пецярбурзе, працаваў бухгалтарам у сістэме сувязі, памёр у 1935 годзе, калі мне было усяго 9 гадоў. Маці - Канапацкая Фаціма Мустафаўна (дзявочае прозвішча Мухля) нарадзілася ў 1891 годзе ў шматдзетнай, але вельмі багатай сям'і. Баць-

кі маёй маці валодалі гарбарнай фабрыкай, але справамі апошнія не займаліся. Дзед - Мухля Мустафа Якаўлевіч - на выразу бабулі "служыў па чыгуначнаму ведамству". Бабуля - Мухля Фурша Мацвееўна, 1857 года нараджэння, займалася домам і дзецымі. Жылі яны ва ўласным дзэвухпавярковым доме на Вялікай Татарскай вуліцы, супраць мячэці (дом быў спалены ў час Вялікай Айчыннай вайны). За домам быў вялікі флігель, які яны, як і фабрыку здавалі ў арэнду яўрэям. Людзі ў той час не скакалі з месца на месца, а жылі грунтоўна, стабільна гадамі і дзесяцігоддзямі, на адным і тым жа месцы, мелі аносінны паміж сабой, нягледзячы на класавыя і рэлігійныя адрозненні. Складаліся трывалыя адносінны паміж уладальнікамі і арэндатарамі і іх дзецымі. Дзеці тых і іншых сталі жыць сям'ямі і працягвалі мець зносінны паміж сабой. Пасля рэвалюцыі 1917 года мае дзядуля і бабуля працягвалі жыць у тым жа, зараз ужо нацыяналізаваным доме, дзе ім вылучылі адзін пакой (я памятаю гэту "камуналку"). Дзядуля памёр у 1925 годзе. Бабуля ў хуткім часе перабралася да нас і жыла разам з намі да апошняга дня свайго жыцця восенню 1941 года. Зараз падыхожу да галоўнага. Чым сталі гады акупацыі для яўрэяў - агульнавядома. Мая маці чым магла дапамагала ім, перапраўляла ў гэта прадукты, якія дабывала ў заходніх абласцях рэспублікі шляхам абмена розных рэчаў.

Тады і звярнулася да маці яе даўняя знаёмая Фрума Давідсон з просьбай схаваць яе мужа. Яны і так прыбегалі і хаваліся ў нас у час пагромаў на некалькі дзён усёй сям'ёй (5 чал.). У чэрвені месяца 1942 г. муж Фрумы Ісраэль Давідсон пасяліўся ў нас на доўга. У хляву ён выкапаў яму-нару, замаскіраваў яе кучай дроў і праху там цэлы год. Немцы лютавалі бязмерна, праводзілі аблавы за аблавай. У адну з такіх аблаў трапіла і наша вуліца. Да нас прыйшлі з праверкай, нічога не знайшлі і пайшлі. Тайнік, у якім хаваўся Давідсон, не знайшлі, таму што дровы не чапалі. Толькі мы з маці ўздыхнулі з палёгкай, як прыйшлі другія, ужо эсэсаўцы. Салдаты пачалі правяраць хлест, а афіцэр зайшоў у дом, дзе яго увагу прывабіў комін. Устаўшы на табурэт, ён палез рукой у адтуліну коміна. Справа гэта не вельмі чыстая і ён рабіў яе з вялікім незадавальненнем. На шчасце я здагадалася сказаць яму, што ў нас ужо была адна праверка. Ён, як мне падалося, ўзрадаваўся, саскочыў з табурэта, выйшаў, паклікаў

сваіх салдат (а яны ўжо пачалі разбіраць дровы) і павёў іх. Не трэба мець вялікага уяўлення, каб уявіць, што чакала нас, ды і ўсю Татарскую вуліцу, знайду і яны Давідсона. Роўна год прасядзеу ён у сваёй нары, выходзячы ноччу падыхаць, ды яшчэ ў зіму глыбокай ноччу мы пускалі яго ў дом на некалькі гадзін, каб ён не замёрз. Бацька Фрумы Давідсон – Меір у пачатку вайны купіў пашпарт татарына, які памёр. Меір быў бландзінам, не падобным на яўрэя і таму мог на сваім кані пераязджаць з месца на месца. Жыў ён у Заходняй Беларусі і прывозіў адтуль прадукты сваім сваякам у Мінск. Часта спыняўся ў нас. Але суседка Гелька, у якой не было дзяцей, пачала казаць усім: "Што Фата жыдоў хавае". Асцярагаючыся, што гэта можа дайсці да немцаў, мы забаранілі Меіру прыязджаць да нас (пасля вайны ён сватаўся да маёй маці, але я, адзінае дзіця ў сям'і, была вялікім эгаістам і нягледзячы на тое, што мая маці была вельмі прыгожай жанчынай, была супраць яе шлюбу з кім бы то ні было). Дзеці Давідсонаў – Рахіль, Міра, Вова часта ўцякалі з гэта і прыходзілі да нас. Маці чым магла дапамагала ім. Жылі мы бедна, цяпелі тыя ж цяжкія вайны, што і астатняе насельніцтва Мінска. Лягчы стала пасля таго, як мы прадалі швейную машыну і купілі карову (маці пазней жартавала, што вайна з'ела ўсё прыданае маёй дачці). У чэрвені 1943 года Давідсоны ўсёй сям'ёй пайшлі ў партызаны. Усе засталіся жывыя, а пасля вызвалення Мінску ў 1944 годзе вярнуліся ў горад, жылі па Канатнаму завулку. Восі такіх выездаў, эпізод калі хочаце, адбыўся з намі ў час вайны. Ратуемы гэтых людзей, мы не думалі аб магчымых выніках для сябе. Проста не дапамагчы ім мы не маглі.

Старэйшая дачка Давідсонаў Рахіль выйшла замуж у 50-х гадах за яўрэя з Заходняй Беларусі. Мы з маці былі на іх вяселлі. Потым яны з'ехалі ў Польшчу, а адтуль у Ізраіль. Разам з ім з'ехала і ўся астатняя сям'я Давідсонаў. Доўгі час мы перапісваліся, яны высылалі здымкі, якія захоўваюцца ў нашай сям'і і зараз. Аднак з пачаткам араба-ізраільскага канфлікту ў чэрвені 1967 года перапіска перапынілася. Згубіўся адрас і далейшы лёс гэтай сям'і мне не вядомы.

Айша Трафімава (у дзявоцтве Айша Канапацкая)

Мінск - гэта горад майго дзяцінства, юнацтва, усяго майго жыцця - горад, дзе нарадзіліся мае бацькі і іх бацькі і усе яны пахаваны на мінскім мізары. Бабуля Палтаржыцкая Рузя і дзед Палтаржыцкі Браніслаў займаліся агародніцтвам, абодва памёрлі у 1936 годзе. Бацька - Якубоўскі Якаў, працаваў на гарбарным заводзе "Бальшавік", памёр у сакавіку 1940 года. Маці - Якубоўская Фурша, працавала на фабрыцы цацак. Спачатку рабочай, потым майстрам, потым яе паслалі вучыцца у Маскву для павышэння кваліфікацыі, калі яна вярнулася яе назначылі кіраўніком цэха ляляк і мяккіх цацак. Маці ў мяне была вельмі валявая, энергічная, была кандыдатам партыі, была удзельніцай усялякіх пасяджэнняў, з'ездў, толькі вельмі мала яна пажыла, у лістападзе 1940 года ва ўзросце 33 гадоў яна памёрла ад сухот і я засталася адна. Апякуном стаў дзядзька, брат маці - Александровіч Асан. 24 чэрвеня 1941 года ён пайшоў на фронт і загінуў без вестак. Я вельмі люблю Мінск, да 1972 года я жыла на Саугаснай вуліцы ў доме нумар 11 (зараз праспект Машэрава). На месцы нашага дома знаходзіцца гасцініца "Планета" (з'ялёная зона). Побач знаходзіліся вуліцы Калгасная, Татарская, за імі былі славутыя татарскія агароды. Мне здаецца яны кармілі агароднінай амаль палову горада. Тут жа, на татарскай вуліцы, дзе зараз гасцініца "Юбілейная", была мячэць. У нашым раёне жыла большасць татараў. На іншых вуліцах я не памятаю адрасоў і прозвішчаў, а вось на сваёй тое-сёе помніца.

Дом № 4 - сям'я Лебедзь, бацька служыў палкоўнікам у царскім войску. У іх было тры дачкі, дзве з іх вышлі замуж за братоў Канапацкіх. Дом № 6 - сям'я Бішотка і Развановіч. Бішотка быў таксама палкоўнікам царскага войска. Дом № 8 - сям'я Шункевічаў. Дом № 10 - Палтаржыцкая-Нікалайчык. Дом № 11 - сям'я Якубоўскіх. Дом № 13 - сям'я Александровічаў. Дом № 14 - сям'я Канарскіх. Дом № 37 - сям'я Гембіцкіх. Былі яшчэ і іншыя, але я не памятаю нумароў дамоў і прозвішчы. Таксама на нашай вуліцы было шмат яўрэйскіх сямей і жылі мы вельмі дружна. Але усё гэта было да вайны. Калі пачалася вайна яўрэю перасялілі ў гета. Гета было недалёка ад нашай вуліцы, ноччу чуліся аўтаматныя чэргі - гэта значыць пагром.

Часам каму-небудзь удавалася пералезці праз дрот (пад страхам смерці, безумоўна), але есці хацелася, мы чым маглі дзяліліся. Хто змог пайшоў у партызаны, але на жаль вельмі шмат загінула. У мяне самой хавалася жанчына з дзяўчынкай з зімы 1941-42 г. па восень 1942 года. Бацька маёй аднакласніцы Яніны Дрозд, Мікалай Пракопавіч Дрозд быў падпольшчыкам - гэта ён паслаў мяне схаваць гэтую жанчыну. У яе былі дакументы, што яна руская. "Мы яе прапішам, - казаў мне Мікалай Пракопавіч, - а калі хто будзе пытаць адказвай, што яна Алена Антонаўна, а дзяўчынка Шура, прапісана ў гарадской управе і адкуль мне ведаць, што яна і хто яна". Пастым у Мікалая Пракопавіча з'явілася магчымасць і ён пераправіў яе ў атрад. Хочацца паведаць трохі аб Мікалаю Пракопавічу, які ён быў цудоўны чалавек і добры і храбры. Жыла сям'я Мікалая Пракопавіча Дразда на Заслаўскай вуліцы. У яго была жонка Алена Адамаўна - па нацыянальнасці полька, дзве дачкі. Старэйшая Рэгіна, малодшая Яня. Два сыны, дакладна дзе яны былі да вайны я не ведаю, ведаю толькі тое, што адзін сын Лявон пасля вайны працаваў у педагагічным інстытуце выкладчыкам. Паколькі Мікалай Пракопавіч быў падпольшчыкам, у іх дома была явачная кватэра. Да іх прыезджалі партызаны, пад выглядам сялян і прывозілі муку, мяса і нават самагон, што-небудзь прадавалі, каб набыць махорку, запалкі і г.д. Я часта бывала ў іх дома. Яны мяне падкармлівалі, і душой я ў іх адыходзіла. Часам, разам з Яняй мы хадзілі на базар за махоркай і запалкамі. Мікалая Пракопавіча, Алену Адамаўну і іх дачку Рэгіну арыштавалі немцы ў дзень забойства гаўляйтара Кубэ, і ўсе яны загінулі. Яго прозвішчам названа адна з вуліц Мінска (былі Канатны завулак).

Кіравала гэтай аперацыяй Марыя Барысаўна Восіпава (забойства Кубэ). Яня Дрозд была сувязной паміж А.Мазанік і М.Восіпавай. У той дзень, калі Мазанік падлажыла міну, яе сустрэла Яня, дачка Мікалая Пракопавіча і правяла за горад, дзе іх чакала Марыя Барысаўна і яны разам пайшлі ў атрад. Калі ў атрад прыйшла вестка, што дзядзька Мікалай, цётка Алена і Рэня арыштаваны, Яню перакінулі ў Маскву. Аб смерці бацькоў яна даведалася пасля вызвалення Мінска, усё гэта яна расказала мне, калі вярнулася ў Мінск.

Я сама была сувязной партызанскага атрада "За Радзіму" імя М.Фрунзэ. Кіравала нашай падпольнай групай Духоўнікава Р.П.,



якая жыла побач са мной і якая жыва і зараз, ёй ужо 85 гадоў. Вось яна і прыцягнула мяне ў лістападзе 1942 года ў сваю групу. Мы дабывалі і перапраўлялі партызанам зброю, медыкаменты. У маі 1943 года арганізавалі ўцёкі 20 ваеннапалонных і пераправілі іх у атрад "За Радзіму". З атрада мы атрымлівалі лістоўкі, а потым іх распаўсюджвалі. Усяго, што было перажыта, сказаць цяжка. Ды вось са мной некалькі адбыўся такі выпадак. Прышла некалькі з атрада Ткачэнка М.Л. (зараз нябожчыца) і пайшлі мы з ёй за медыкаментамі ў інфекцыйную бальніцу, забралі іх і пайшлі на Старажоўскі рынак (за махоркай і запалкамі для партызан). Пакінула яна мяне з медыкаментамі сталць, а сама пайшла за пакупкамі. Стаю, трымаю мяшок з медыкаментамі на снезе (зіма была), чакаю М.Л.Ткачэнку. Падыходзяць два паліцаі. "Чым гандлюеш; - пытаюць? "Нічым, - адказваю. - Вось, лупіны купіла (бульбяныя ачысткі)". Мы іх варылі, таўклі і праснакі пяклі. Было мне трохі больш за 15 гадоў, маленькая, хударлявая, палічечка старэнькае, я з яго даўно вырасла, буркі з чунямі самаробныя. Наогул, паверылі яны мне. Хоціць аб сумным. З ліпеня 1944 года часоў гэтак у II раніцы на нашай вуліцы з'явіліся першыя танкі. Танкі былі ўсе ў кветках. Столькі было радасці, слёз, адбымкаў. Я сама, так, як у той дзень і дзень 9 мая 1945 г. ніколі не была шчасліва. Адразу пасля вызвалення Мінска пайшла на курсы тэлефаністак на міжнародную станцыю, дзе працавала больш за 30 гадоў. У 1948 годзе выйшла замуж, нарадзіла двух дзяцей - дачку Аляксандру ў 1950 годзе і сына Канстанціна ў 1952 годзе.

Яшчэ мне хочацца сказаць вялікае дзякуй ад імя усіх беларускіх татару-мусульман, такім высакародным людзям як: Канапацкі І.Б. Шабановіч А.Б. і многім іншым, якія вельмі шмат зрабілі і робяць для паспяховай работы згуртавання "Аль-Кітаб". Таксама хачу сказаць дзякуй нашым братам арабам, якія вучаць нас у нядзельнай школе (пры згуртаванні "Аль-Кітаб") арабскай мове, знаёмяць нас са звычаямі, абрадамі мусульман, з нашымі свяшчэннымі кнігамі Кур'анам і Суннай.

Т.Я.Нікалайчык  
(у дзявоцтве Таіса Якубоўская)

Прэзідэнту Беларускага згуртавання татарцаў-мусульман  
"Аль-Кітаб"

Шаноўны сладар Прэзідэнт! Напрыканцы 1994 г. у Гданьскай мя-  
сці Імам Бекір Якубоўскі пайнфармаваў мусульман аб тым, як прахо-  
даіла і што абмяркоувалася на канферэнцыі татарцаў Літвы, Беларусі  
і Польшчы у Алітусе. Мне вельмі непрыемна уразіла тое, што прапа-  
нова сумеснага святкавання 600-годдзя пасялення татарцаў і караімаў  
на землях Вялікага Княства Літоўскага, распачатага пры Вітаўце Вя-  
лікім, не знайшла адзінадушнай падтрымкі. Відаць, што большасць  
сучасных дзеячаў татарскага народа ў трох дзяржавах вельмі слаба,  
ці нават зусім не ведаюць сваёй гісторыі. Татары з Савецкай Бела-  
русі да 1939 г. не маглі нічога прычытаць пра сваё паходжанне, пра  
сваю веру. Яны не былі знаёмымі з караімамі, бо тады караімы ў  
БССР не жылі. Татары Літвы таксама мала што маглі ведаць, бо ка-  
раімы пражывалі ў Троках і ў Вільні, а гэтыя мясціны былі ў межах  
Польшчы.

Мае сацыякі заусёды з навагаю ставіліся да караімаў, як і да  
іншых грамадзянаў Польшчы. Я асабіста ведаў караімаў і іх навукоў-  
цаў. Вядомыя вучоныя-караімы Г.С.Шапшал і А.Заянчыоўскі, вывучаючы  
гісторыю свайго народа, даследавалі і гісторыю роднаснага ім цюрк-  
скага татарскага народа. Іх працы па гісторыі татар надрукава-  
ны да вайны ў татарскіх выданнях у Польшчы, не страцілі сваю варт-  
насць і сёння. Нельга уявіць сабе гісторыка-татарына, які б не ве-  
даў даследаванні пра татарцаў, зробленыя выдатным спецыялістам-ка-  
раімам Аляксандрам Дубіньскім, іншымі даследчыкамі-караімамі.

Тое, што цюркскія народы, якія жывуць у суседстве і маюць  
шмат агульнага ў сваёй гісторыі на землях Вялікага Княства Літоў-  
скага, хоць і вызначаюць розныя рэлігіі, не можа быць прычынай  
нейкай варажнечы паміж імі. А да чаго прыводзіць варажнеча паміж  
народамі ў былой Югаславіі, паміж славянамі-праваслаўнымі і сла-  
вянамі-мусульманамі ў Босніі і Герцагавіне, бачыць кожны.

Мы павінны рашуча сказаць тым, хто не ведае і не хоча ве-  
даць гісторыю татарскага народа на гэтых землях, што трэба вучыц-  
ца, трэба адкінуць сваю фанаберыю і прысці да розуму. Варажнечы  
паміж татарамі і караімамі не было і быць не можа.

Муса-Мацей Канапацкі,  
вул.Сыракомлі 5 - 5,  
81-742. Сопат. Польшча.

АДКРЫТЫ ЛІСТ ДА ПЕДАГАГІЧНАГА КАЛЕКТЫВА І НАВУЧЭНЦАЎ  
СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЫ № 65 ІМЯ ГЕРОЯ САВЕЦКАГА САЮЗА  
Б.С.АКРЭСЦІНА

Беларускае згуртаванне татару-мусульман "Аль-Кітаб" і Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне Рэспублікі Беларусь разам з педагагічным калектывам, сённяшнімі вучнямі і былымі выпускнікамі школы прымаюць удзел у вялікай урачыстасці - прыходу да самастойнага жыцця другога пакалення людзей - дзяцей першых выпускнікоў школы.

У Старажытнай Грэцыі, у Афінх вартасць чалавека вызначалася тым, якімі ён выгадаваў сваіх дзяцей, якімі грамадзянамі яны сталі для свайго горада.

Мы, члены Згуртавання "Аль-Кітаб" бліжэй пазнаёміліся з вашай школай пяць гадоў таму. Але пра добрую славу вашай школы, высокую як стэла на пляцоўцы перад вашым будынкам, як высокае неба, якое было ў Барыса Сямёнавіча Акрэсціна, імя якое з годнасцю нясе ваша школа, мы ведаем даўно, бо тут вучыліся нашы дзеці і унукі.

Мы ведаем настаўнікаў, якія працавалі і працуюць у гэтай школе. Тут яны прайшлі шліфоўку, агранку і паліроўку і як сапраўдныя алмазы ператварыліся ў брыльянты і зіхацяць у сузор'і найлепшых педагогаў Рэспублікі.

Ваша школа праславілася выдатнай падрыхтоўкай вучняў у веданні замежных моў, у агульнай фізічнай падрыхтоўцы, ва ўменні вырабляць цудоўныя прадметы мастацтва.

Звычайна ў дні юбілеяў называюць імёны славутых выпускнікоў, колькасць атрыманых школай залатых і срэбных медалёў, дыпламаў на конкурсах і алімпіядах. Усё гэта ў вас ёсць. Але найважнейшым паказчыкам работы школы трэба лічыць гімназічнае выхаванне дзяцей, іх далікатнасць, якая так патрэбна чалавеку і ўжо на ўсё жыццё. Ваша школа выхавала дзяцей добрымі грамадзянамі, якія ні ў час вучобы, ні пасля не рабілі сур'ёзных правапарушэнняў, а невялікія нават праступкі асуджаліся ў самым пачатку ў сваіх калектывах.

Спрыяльны мікраклімат у вашай школе дае магчымасць і нам у выхадныя дні збірацца тут на свае заняткі. Невядома як, але мы ўсе адчуваем тут жыватворную аўру. Гэта ідзе ад ватых настаўні-

каў, ад вучняў, магчыма ад самых сценаў. Тут усё гаворыць пра тое, што сейбіты добрага і вечнага збіраюць багаты плён.

Няхай жа і трэцяе пакаленне навучэнцаў гэтай школы прыджэ свайго красавання.

Мір вам і міласць Аллага Найвышэйшага!

Віце-прэзідэнт Беларускага Згуртавання  
татараў-мусульман "Аль-Кітаб"

Ібрагім Канапацкі

Муфцій беларускіх мусульман

Ісмаіл Александровіч

28 кастрычніка 1994 года

г.Мінск

Салям алейкум, уважаемый Ібрагім Борисовіч!

Вялікі татарскі салям-прывітанне Вам из Казані!

Пишу Вам общее письмо для Вас и редактора "Байрама".

Якубовскаго. Кажется я забыл подарить вашему обществу мою переводную книгу. Дарю ее от всей души, и, с подсказки Якубовскаго, пишу сейчас повесть, события в которой так или иначе связаны с белорусскими татарами.

Думаю, что Вы тоже откликнетесь на просьбы, адресованные Якубовскому.

Ваш Фаяз Фаизов

### Гэта цікава

Баркоўскія. Шляхта з 1674 года, паходзіць з Вялікага Княства Літоўскага (Агульны гербоўнік дваранскіх родаў Расійскай імперыі, СПб., IX, С.9), куды, відаць, трапілі з царскага свету, пра што гаворыць іх прозвішча, якое паходзіць ад царскага б у р е к — "шапка", як пра гэта мяркуе М.Баскакаў (Рускія прозвішчы царскага паходжання. М., 1979, С. 221).

Салям алейкум!

Добры дзень, шануны наш сябар і супляменнік

Якуб Адамавіч ЯКУБОУЎСКІ !

Вялікі татарскі салям-прывітанне Вам, а таксама усёй Вашай сям'і, а таксама ўсім знаёмым татарам і адзінаверцам-арабам!

Дзякуй Вам за пісьмо і квартальнік. Перададзенае нашай добрай знаёмай Алсу-ханум з Татарскай энцыклапедыі Ваша цікавая прапанова пра збудаванне мусульманскай вёскі я падрыхтаваў да друку.

Извините за неизбежные в процессе освоения языка ошибки, перехожу на "интернациональный".

Ваше предложение о создании татаро-мусульманского поселка (я назвал бы сей проект "мусульманской коммуной") нас заинтересовало, и мы опубликуем его вместе с обращением ко всем, кто заинтересован в этом деле.

Если кто-нибудь нам откликнется, сообщите, можно ли давать ваши координаты?

И еще одна маленькая просьба: не смогли бы Вы мне прислать белорусско-русский словарь? Сейчас я занят переводом повести с чешского языка, и меня очень заинтересовало сходство многих чешских и белорусских слов.

С. уважениём Фаяз Фаизов

P.S. Не могли бы Вы подсказать координаты Белорусского информационного агентства?



ПАДАННЕ АБ КУНДУСЕ  
(паэма)

Дык зашый мне каўнер сэрца,  
парваны рукой разлукі!..  
(Джамі. 1414 - 1492)

У славу караля Польшчы,  
Гаспадара Ляжестана,  
Літвы, Белаі Русі, Чорнай Русі і інш., і інш.  
-- раскажу я вам, відаць,  
старадаўняе паданне.

ж ж ж

Адбылося гэта, кажуць,  
Як Палонія прасіла  
Дапамогі, а татары  
Не адмовілі ў гэтым.

У сваю чаргу, вядома,  
Ва ўдзячнасць атрымалі  
Сабе землі і аселі  
На Літве яны й у Польшчы.

Землі хоць і ёсць чужыя,  
Толькі кроу на іх татарская,  
Але гэта усё належыць  
Да гісторыі, між іншым.

ж ж ж

Князь-кароль славы мае  
Вельмі спрытнага мысліўца,  
Што за час згарання свечкі  
Прынясе табе здабычу.

А той лоучы, той мыслівец  
Быў скуласты, вузкавокі  
І сваім татарскім імем  
Назваўся ён - Хакім.

Сам і родныя яго усе,  
Што паходзяць з роду бекаў,  
Былі кожнаму вядомы  
І ў Польшчы і ў Літве.

Збудаваў сабе мястэчка  
Бек са стольным градам побач  
І былі ў яго там часта  
Госці самыя высокія.

Пад апекай Хакім-бека  
Рос падлетак сіраціна;  
Пра яго, Кундуся, мовім,  
Пра яго, стралка і воя.

ж ж ж

І на ловах і ля статку  
Няма роўнага Кундусу;  
Да усяго — лагодны, верны,  
Постаць — зграбная, прыгожая.

Валасы амаль што русыя,  
Вочы чорныя, а сківіцы  
Не такія ужо й шырокія,  
Бо наслідваў славянам!

Ад крыві змяшання выйшаў  
Непаўторнай прыгажосці  
Той юнак, але з дзяцінства  
Пра яго ужо ўсе чулі.

Закахалася ў Кундуса  
Дачка важнага службоўца,  
Ды ліцвін суровы — бацька,  
Супраць быў яе пацуццяў.

Папярэдзіў ён, вядома,  
Сваю мілую дачушку,  
Хай пастух той мусульманін,  
Знойдзе роўную сабе.

Цяжка дочцы бацьку слухаць,  
Бо не слухаецца сэрца;  
Ах Хрысціна, прыгажуня —  
Сінявокая пралеска.

Вось запрэжана ўжо брычка  
І, нібы віхура, коні  
Мкнуцца за горад і дзяучыну  
Сустракае там Кундус.

Лоучы даў яму каманду,  
Каб і лес і ўсе палеткі  
Паказаў ён панскай дочцы.  
Так сяброўства пачалося.

У час шпaцыру па лесе  
Распавёў юнак дзяучыне  
Пра звяроў, пра дрэвы, травы...  
Але штось душа ў трывозе?!

Калі ж позіркі міжвольна  
Сыдуцца, як раптам шчочкі  
Загарацца й ружавеюць,  
І прыходзіць сарамлівасць.

Птушкі ў спеве, дрэвы ў шуме  
Дзень увесь у промнях сонца  
О юнак, дык дакраніся ж  
Да рукі пяшчотнай панны.

Але не, дзівак той юны  
Дакранацца і не мысліць;  
Хакім-бэк сабе смяецца,  
Што Кундус — адважны ноччу.

Сапрауды, абы сцямнее —  
І Кундуса убачыць цяжка...  
Дзе ён ходзіць, што ён робіць,  
Хто жыве ў яго сэрцы?

О Хрысціна тонкастанная,  
О дзяўчо ты небавокае!  
Днём яна праз край вясёлая,  
На заходзе ж дня сумуе!

Без Кундуса ёй нялёгка  
І яго яна шукае...  
О шляхі душы зямныя,  
О любоўныя пачуцці!

ж ж ж

О скаронныя казанцы! ...  
Крымцаў лёс такі ж чакае;  
А Хакім у дарозе дальняй:  
Хадж у Мекку ён здзяйсняе.

Стэпы, мора і пустыні,  
І піраты, і бандыты,  
І нягодаў іншых безліч  
На шляху стаяць у бека.

Ды прыйшла з другога боку  
Нечаканая бяда -  
То страшэнная хвароба,  
Нібы камнем, прываліла.

Рукі-ногі у знямозе,  
Бек - сама ёсць нерухомасць  
І ў дадатак пілігрымы  
Усе пакінулі яго.

У шатры ад болю дзікага  
Ён ад крыку разрываўся,  
А тут побач анёл смерці.  
Ізраіль нязменна быў.

Ды аднойчы стогны хворага  
Іудзей, што побач крочыў,  
Разабраў і у шацёр той  
Зазірнуў, каб лекаваць.

Запаліушы свечку згаслю,  
Ён два тыдні і два дні  
Ледзь жывога ўздымаў там  
І вярнуў-такі здароўе.

А пасля да Меккі самай  
Вёў аслаблага Хакіма,  
Патрабуючы за гэта  
Усю бекаву маёмасць.

Што ні зробіш пад прымусам?  
І Хакім застаўся голым  
І не мог дамоў вярнуцца:  
Жабраком ён раптам стаў.

Ад ісламскай цытадэлі  
Ён ішоў, у свету просячы,  
Каб трымаць у цэле душу,  
Каб жывым хоць як застацца.

Што ты зробіш, што падзеіш?  
Бек Хакім высакародны  
Працаваць павінен цяжка  
І нікому ён не трэба.

Край святы, мая Айчына!  
Крым ужо ў паняволі...  
Што заўжды татараў губіць? —  
Гэта звады між сабою.

Край няшчасны, край бацькоўскі,  
Лёс куды твой будзе схілен?  
Добра, што кароль палякаў  
Можа быць нам дапамогай.

А чаму б і не? Вядома  
І не толькі гэта ляхам,  
Што татары там, дзе цяжка,  
Дзе работа або зброя.



Нездарма узвяла татарам  
Дом малельны хрысціянка  
Пані ясная Замойска...  
Бо татары заслужылі,

Бо яшчэ й за тое любяць  
Усе наўкол - наўсцяж татару,  
Што яны паміж сабою  
Не гуртуюцца, як трэба.

І таму заўжды татарын  
Чужакам служыць павінен,  
Цалаваць штандар чужынцаў,  
Каб засведчыць сваю вернасць.

Больш таго - у чужую веру,  
Як і ў нацыю, сыходзіць...  
Вось што значыць дапамога  
Іншым людзям і народам.

Цераз меру ён адданы  
І з тае прычыны ведае  
Не айчынная гісторыя  
Гадуновых і Ляшчынскіх,  
Белякоў і Сімеонаў...

А чаму ж Казань і Крым  
Не адстойвалі палякі?

.....

.....

ж ж ж

Гарыць, затухае свечка, ...  
Прамень пакідае Радзіму...  
Якая ранішняя малітва  
Будзіць думкі у Хакіма?

О светлая наша Айчына,  
Вярнуцца мне як да цябе?  
Заняты думкі Хакіма  
Толькі гэтым адным.

Баліцца з рук работа,  
Сэрца смыліць і смыліць.  
Ды вось аднойчы у мячэці  
Дэрвіша ён сустрэў.

Сказаў яму дэрвіш мудры:  
"О мусульманін-муслім  
Твар твой, нібыта хмара,  
У чым справа - адкрыйся мне".

"Пра што гаварыць тут", - маша  
У адчаі рукой Хакім.  
І усё ж расказаў мусульманін  
Праз слёзы бяду сваю.

Мудры, свет бачушы дэрвіш  
Стаяў нерухома, бы дзіда,  
Не варухнулася ні маршчынка  
На засяроджаным твары.

Зямля пад небам - цёмная,  
Месяц над светам - жоўты  
І разлілася па усёй прасторы  
Скруха душы татарскай.

І вымавіў дэрвіш: "Не трэба  
Ратунку шукаць далёка,  
Калі у свяшчэннай Мецы  
Жыве зямляк з Джахістана.

У мячэць ён прыходзіць штовечар  
І ты яго там убачыш,  
А як назавеш Кундусам, -  
Астатняе сам зразумееш".

Вечар. Мекка. У неба  
Мінарэты імкнуць, бы палыцы,  
А у галаве аргамакам  
Розныя думкі нясуцца.

Хакіму ж хочацца бачыць  
Дзіўнага земляка.  
Хто ён такі Кундус той,  
Чым ён валодае ў Польшчы?

Вядома, праз тоўшчу пакутаў  
Забыў пастушка-падлетка,  
Ды што пастушка, калі роднай,  
Роднай зямлі не помніш?!

О Божа! Перад Хакімам  
Былы яго пастушок;  
Але, чарнавокі, светлагаловы,  
Сёння ён ёсць джыгіт.

І тут у свяшчэннай Мецы  
Хакім нібы стэп убачыў,  
І коні нібыта заржалі,  
І снег паляцеў,  
І узвілася страла.

Без словаў на грудзі Кундуса  
Няшчасны упаў Хакім  
І ціха яму распаведаў  
Пра гора! болі свае.

І тут жа Кундус яму кажа:  
"Мой бек, на Радзіму далёкую  
Дапамагу я табе вярнуцца,  
Але таямніцу трымай.

Калі ж каму-небудзь выдасі,  
Мне будзе бяда вялікая  
І галаву маю пакарае  
Магутная Бога рука.

Маўчы ўсцяж, як я ў Мекку  
У Мекку як я прыбываю;  
Маўчы таксама, як Мекку,  
Як Мекку пакідаю я.

Гатовы Хакім ад радасці,  
Горы ўзяць зварухнуць  
І тут жа сабе клянецца  
Аб таямніцы Кундуса маўчаць...

Хакіму юнак гаворыць:  
"За мяне ты трымайся  
Й малітву, малітву  
Чытай і цераз імгненне  
Адчуеш ты подых стэпу".

І скончыўшы тую малітву  
Кундуса схапіў ён рукою  
І ... раптам яны ўзняліся...  
І вось ужо дом, і аул, і мячэць.

О свяшчэнная Айчына,  
Хлебадарная зямля,  
Жонка мілая, і дзеці,  
І любімы конь-тулпар.

Хакім-бек сям"ю убачыўшы,  
То смяецца, а то плача;  
І гарой ішла бяседа  
Тыдні два і два дзянькі.

.....  
.....

Гаспадар свае адносіны  
Памяняў да пастуха:  
У новы светлы дом высокі  
Пасяліў ён пастуха.

Пры сустрэчах усміхаецца,  
І вітаецца з запалам,  
І зайздросціць пастуху  
Гаспадарская ўся чэлядзь.

А Кундус... Дзе ж ён дзяецца,  
Зноўку дома не начуе;  
А Хрысціна небавокая  
У палон трапляе рэўнасці.

Ах Хрысціна, ах галубка,  
Яе вочы - зіхатлівыя;  
Ды свае яна пачуцці,  
Як мага глыбей, хавае.

А тым часам безліч шляхціцаў  
Да рукі яе скірована,  
Але вусны ганарлівыя  
Ім прыходзіцца пакусваць,

Бо Кундус у яе сэрцы,  
Бо яго яна кахае

.....  
Але ж іншай прапановы,  
Як гуляць па цёмным лесе  
Ад яго яна не мае.

Ходзяць у лесе, ходзяць двое,  
А прызнацца ... не выходзіць;  
І не тыя іх размовы  
Слухаюць цяплява дрэвы.

Душы іх нібы і разам,  
Але штось перашкаджае;  
Сустракаюцца іх позіркі  
І уцякаюць паасобку.

Дрэвы - у шуме, птушкі - у песнях,  
Усё наўкол - у моры сонца,  
Дык чаму ж не дакранешся,  
О юнак, ты да дзяўчыны.

Але вось Хрысціне руку  
Падае Кундус, каб у брычку  
Сесці ёй ... і раптам,  
Раптам іх злучае вечнасць.



Як даўней, бы толькі вечар,  
Адлятае ён у Мекку...  
Апроч бека таямніцу  
Тую аніхто не ведае.

Слова бек сваё захоўвае -  
На замку язык трымае,  
Але ж вельмі яму хочацца  
Ведаць тайны той прычыну.

А тут жонка шчэ чапляецца,  
Бы смала: "Скажы, было як,  
Як вярнуўся ты з чужыны,  
І Кундус пры чым тут увогуле?"

І аднойчы Хакім-беку  
Развязаў бы хто язык.  
І тады ён непрыкметна  
Пра ўсё паведаў жонцы.

А як толькі схамянуўся,  
Шкадаваць пачаў адразу,  
Бо расказанае слова -  
То страла, што паляцела.

Што рабіць, як ратавацца? ...  
Шкадаванне прыціскае.  
Да усяго яшчэ і з Меккі  
Не вяртаецца Кундус.

Толькі роўна цераз тыдзень  
Ён з'яўляецца, але  
Позірк - бы крыло зламанае  
А душа - бы саз без струнаў.

І да хворага Кундуса  
Паспяшаецца тут бек.  
"Сын мой, - кажа ён, - Даруй мне,  
Я страшэнна вінаваты..."

Адказаў пастух Хакіму:  
"На цябе я не крыудую,  
Бо мой лёс у руках Аллага,  
Будучыня ж на нябёсах!

Перад смерцю сваю тайну  
Я табе, Хакім, раскрыю:  
Ты ж прычыну хочаш ведаць,  
Чаго рвуся я ў Мекку.

А прычына гэтай тайны  
Небавокая Хрысціна;  
Яна — радасць, яна й — горыч  
У маім жыцці нялёгкім.

Кожны вечар там у Мецы  
Богу я тварыў малітву,  
Каб любоў мая згарэла  
Нібы свечка каб згарэла!"

У здзіуленні бек прамовіў:  
"Што за глупства ты малоціш?  
Небавокая Хрысціна  
Кожны дзень цябе чакае.

Хочаш буду табе сватам  
І наладзім мы вяселле?  
Свае вочы ты расплюшчы —  
На жыццё глядзі шырока".

"Ах мой бек, відаць, на небе  
Адбываецца каханне;  
Толькі там сустрэцца могуць  
Крыж зямны і напаўмесяц.

Я даўно ў сне убачыў  
Ізраіла, а за гэтым  
Раптам зоркі захісталіся  
І узняўся моцны вецер.

І нібы адчуушы крылы,  
Я узняўся ў паветра  
І, адолеўшы прастору,  
Апусціўся ў святой Мецы.

І маліўся я штовечар,  
Як лятаў туды штовечар  
І ніяк не мог забыцца  
Пра яе — маю Хрысціну.

І прыстаў: душа не месціць  
Маю вернасць для Іслама  
І каханне да Хрысціны...  
Дык бывай жа, бек, бывай.

Я ўздымуся ўверх, у неба  
Над маёй зямлёй і лесам.  
Дык бывайце, мае рэчкі  
І мой хуткі конь-тулпар.

Над маім знямоглым целам  
Вы надгробак мне не стаўце,  
Хай замест яго там будуць  
Сонца й месяц сваім часам.

І прыгожая Хрысціна  
Хай даруе, хай прабачыць  
І праз пару дзён хай прыйдзе  
На магілу да мяне.

На усё Хакім гатовы,  
Ставіць ён усіх на ногі:  
"Трэба доктар самы лепшы,  
Сама вопытны й разумны!"

На чатыры бакі свету  
Адпраўляе ён джыгітаў,  
Ды прывезеныя лекары,  
Як адзін, — бездапаможны.

І пачуушы шум і лямант  
Іудзей, што вечна ходзіць,  
Зазірнуу у дом Кундуса,  
І свяцільнік заміргау...

Хакім-бек яго успомніу,  
І пазнау, і просіць моцна:  
"О табіб, ратуй джыгіта  
І бяры маё багацце".

Моучкі глянуушы Кундусу  
У вочы, іудзей яму сказау:  
"Я зусім бездапаможны,  
Усё тут ва ўладзе Бога...

Праз два дні хлапца не стане,  
Ён памрэ, а панна плакаць  
Будзе горка на магіле,  
Што святой гадамі будзе".

І пайшоу, сказаушы гэта,  
Іудзей. Наукола — ціша...  
Толькі месяц моучкі свеціць,  
Толькі цёмны лес — глухі.

Праз два дні Хрысціна ў горы  
Дабіваецца дазволу  
На мізар схадзіць да сябра, —  
Да любімага Кундуса.

Аксакалы ў шкадаванні  
Ёй дазволілі, пры гэтым  
Аб адной умове просячы,  
Што ад брамы ад мізарнай  
Да магілы да Кундуса  
На каленях йсці павінна.

Толькі мінула вароты.  
Як калені дол адчулі  
І па чорнай па зямельцы  
Да Кундусавай магілы  
Ціха падайшла Хрысціна.  
А калі пацалавала  
Месца пахавання сябра,  
У цішы, што наступіла,  
Аксакалаў слёзы цяжкія  
З яе горкаю слязою  
У адно ўзялі й зліліся.

І да вечара чуцён быў  
Плач Хрысціны небавокай...  
Вось Кундусава каханне  
Вось канец таму каханню.

ж ж ж

А назаўтра бек здзівіўся:  
Вакол свежае магілы  
Камяні ляжалі дзіўныя.

І яшчэ нібы пачуў ён,  
Што нічога на магіле  
Ні ўзрасце ні прарасце,  
Апроч моху на каменнях.

І той мох гаючым будзе  
І за мохам тым пацягнецца  
Безліч людю: і татары,  
І ліцвіны – гэта значыць беларусы,  
І палякі ... ды ўсіх не пералічыш.

А ўзгорак надмагільны,  
Бы душа Кундуса, – чысты;  
На каменнях жа гарачых,  
Нібы слёзы юнай панны,  
Размясціўся мох гаючы.



Возьме хворы чалавек тут  
Таго моху з напauзногаць,  
Прыкладзе яго да раны  
Ці з вадою яго вып"е -  
І загойваецца рана  
І хвароба адыходзіць.

А яшчэ калі малітву .  
Ён з удзячнасцю учыніць  
Дык духоўную апору  
Усёй істотаю адчуе.

Хакім-бек зусім не супраць,  
Каб лячыліся тут людзі,  
Але усіх, хто веры іншай,  
Папярэджвае, што трэба  
Шлях ад брамы да магілы  
На каленях прарабляць,

Так яно, відаць, і будзе,  
Хоць слядоў няма ў прышласць...  
А пакуль што на магіле  
Плача юная Хрысціна.

А суровыя татары  
Як заўжды, хаваюць слёзы...  
Слёзы ж тыя іх гарачыя  
Удалячынь цякуць, у вечнасць...

ж ж ж

Ні учора і ні летась  
Адбылася гэта дзея,  
А жыццё ідзе-імчыцца,  
А пачуцці не згасаюць.

Можа стацца, што і заўтра  
Юнака аплакваць будуць,  
Можа; ну а можа  
Толькі месяц сярод ночы  
Будзе ззяць сабе і ззяць.

Не, не ведаю, ды сэрца  
Усё шчыміць без перастанку,  
І душа баліць, І цяжка...

.....

Ну а, можа, за гаючым  
Мохам мне ўзяць схадзіць?

1991 - 1992

Лоучыцы - Казань

Пераклад зроблены ў 1994 г. у Менску

### ВЕРШЫ БРАНІСЛАВЫ ЛАПКОЎСКОЙ

Рэдакцыя "Байрама" атрымала ліст ад паэткі з Баранавічаў, у якім яна піша "Была на вечарыне, прысвечанай 600-годдзю пасялення татару на Беларусі. Прачытала два нумары вашага квартальніка, у якіх друкуюцца таксама вершы. Дасылаю вам тры свае апошнія вершы, калі ж спадабаюцца, то надрукуйце".

Дарагая Браніслава! Змліваем Вашы творы, якія вельмі хора-ша раскрываюць душу добрай беларускі-патрыёткі. Жадаем Вам добрага здароўя, плёну ў працы.

#### М о в а

Мова наша не згіне -  
Карані  
у Зямлі.  
Мову  
Мы не пакінем -  
Мову  
Продкі далі!

З мовай  
Нас нарадзілі,  
З мовай  
Мы падраслі.  
Мову  
Мы адраділі  
На радзімай Зямлі!

Мова наша  
як кодас,  
Мова  
будзе гучэць!  
Мова  
гэта наш Голас,  
Ей мужнець  
І сталец!

## Людзі дружбы чатырох нацый

Беларусы, татары, палякі,  
лятувісы —  
Абаронцы граніцы...  
Тут яны прайшлі!  
Праз лясы, гоні, крыніцы.  
Людзі мужага складу!  
Кожны камень і горад свядомы,  
Гэта нашы татары  
Нам усім, і ім вядома.  
Абаронцы нашай сталіцы!  
Змаганне за годнасць  
Усіх нацый...  
Быць дружным Народам  
Рэспублікі брацкай Беларусь.

## С п а д ч ы н а

Не нішчыце магільных курганоў!  
Да болю, сэрца, працінаюць думкі.  
То ж гэта памяць нашых усіх дзядоў  
І мы павінны ў Радаўніцу тут паставіць румкі.

З вялікаю жалобаю гляджу я праз вякі,  
Яшчэ адзін мой светлы дзень згасае.  
Але ці думаем, што лёс цяпер такі?  
Што ў сэрцах боль ніяк не прападае.

О спадчына мая!  
У маім ты сэрцы як крыніца.  
Ужо колькі год іду дарогай мацярынства  
О спадчына мая!

(Слоўнік – назвы артыкулаў, якія мяркуюем скласці і надрукаваць у энцыклапедычным даведніку, названым у загаловку)

Складзены слоўнік на падставе даведнікаў і манаграфічнай літаратуры. Пасля слова ці групы слоў, якія абазначаюць з'яву, падзею, прадмет, імя чалавека (прозвішча); нярэдка ў слоўніку пазначаны вялікімі літарамі і лічбамі. Літары – імя ці імёны аўтараў манаграфій, а лічба – нумар старонкі ў кнізе, дзе пра энцыклапедычны артыкул ёсць некаторыя звесткі.

БД – Пётр Бараўскі і Аляксандр Дубінскі. "Польскія татары. Гісторыя, абрады, легенды, традыцыі", 1986;

ЯТ – Ян Тышкевіч. "Татары ў Літве і Польшчы", 1989;

АМ – Алі Міськевіч. "Польскія татары 1918-1939", 1989;

Г – Зыгмунт Глогер. "Старопольская ілюстраваная энцыклапедыя". Т. I – 4, 1958.

Паважаны чытач! У надрукаваным тут слоўніку будучых артыкулаў, якія пачынаюцца на літары "Н", "О", "П" (у папярэдніх выпусках "Байрама" і ў наступных мы надрукуем слоўнік на ўсе астатнія літары), вядома, могуць быць пропускі. Дасылайце свае прапановы, а яшчэ лепш – завершаныя артыкулы, а таксама палепшаныя Вамі артыкулы, якія ўжо друкаваліся ў "Байраме" як пробныя.

## Н

Н, літара

НАБАЖЭНСТВЫ, малебны, Г, Т. 3 249

НАВАГРУДАК, АМ 58; ЯТ 24, 100, 103, 117, 145, 147, 161, 198, 208, 211, 214, 215, 236, 241, 255, 256, 258, 261, 265, 281, 285, 286, – 288, 293, 299

НАВАГРУДСКАЯ МЯЧЭЦЬ (з 1538), БД 60, 61

НАВАГРУДСКІ ДЖАМІЯТ, Навагрудская парафія, Навагрудскі прыход, АМ 41

НАГАЙ, хан, ЯТ 98, 103 – 105, 107, 109, 112

НАГАЙСКАЯ АРДА, ЯТ 30

НАДЗЯК, зброя накіталт чакану, Г, Т. 3 251

НАЙВЫШЭЙШАЯ МУСУЛЬМАНСКАЯ КАЛЕГІЯ, гл. у арт. Мусульманскае рэлігійнае згуртаванне (у Польшчы)

НАЙМАНСКАЕ ХАРУНЖАСТВА, БД 208

НАЙОН, магольскі князь ці яго нашчадак, БД 211

НАКІР, гл. Мункар і Накір

НАМАЗ, н е м а з, малітва

НАМАЗАКЕР, чалавек, які моліцца

НАМАЗЛЫК, дыванок, які скарыстоўваецца пры малітве

НАМЕГ, ліст, пісьмо

НАР, гранатавае дрэва

НАСАРА, н а з а р э й ц ы, хрысціяне; назва трапляецца у

Кур"ане

НАСОЎСКІ Я., навуковец

НАСЫЕ, гарачы пякельны агонь

НАУРА, другое неба

НАФІЛЕ, н а ф і л е й н ы, звышбавязковы

НАФС, гл. Рух

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ 1240 - 1241, ЯТ 83, 84

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ 1259 - 1260, ЯТ 101

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ 1277, ЯТ 103

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ 1286-1287, Н а ш э с ц е

Н а г а я, ЯТ 103

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ 1287 - 1288 (легенда "Пра кракаў-скага трубаца"), ЯТ 106

НАШЭСЦЕ КРЫМСКІХ ТАТАРАЎ 1497, ЯТ 163

НАШЭСЦІ, звесткі ў манаграфіі ЯТ, пазначаны старонкі (авараў - 31; крымскіх татараў - 163-166; манголаў - 63, 65, 70-81; печанегаў - 37-41; полаўцаў - 44-46; протабалгараў - 37-41; скіфаў - 29; татараў - 83-93, 101-102, 106; венграў - 37)

НАШЭСЦІ КРЫМСКІХ ТАТАРАЎ НА ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ (1502, 1505, 1506, 1508, 1510, 1511, 1512), ЯТ 164, 165

НАШЭСЦІ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ (1510, 1511, 1512, 1516, 1517

НАШЭСЦЕ ТАТАРАЎ НА ПОЛЬШЧУ 1519

НЕДАТЫКАЛЬНАСЦЬ (да храмаў і магіл), Г, Т, 3 264

НЕКРАШУНСКАЯ МЯЧЭЦЬ (1713 - 1939), у Лідскім павеце, БД 61

НЕКРАШУНЦЫ, татарская вёска у Лідскім раёне, БД 61; АМ 59

НЕМАЗ, гл. Намаз

НЕМЕЖ, татарская вёска каля Вільні, БД 60; АМ 59

НЕМЕЖСКАЯ МЯЧЭЦЬ (з 1648), каля Вільні, БД 60

НЕМЕЖСКІ ДЖАМІЯТ



НЕХЕСЬ, элы, надобры

НЕХЕЕ

НЕШЧАСЛІВЫЯ І ШЧАСЛІВЫЯ ДНІ, Г, Т. 2 149

НІЕТ, унутранае рашэнне чалавека маліцца, БД 192

НІКАХ, шлюб. пасажная сума, БД 177

НІСА, А л ь Н і с а, 4-я сура з Кур"ана

НІФАС, роды, стан жанчыны пасля родаў

НОВАЯ ВІЛЕЙКА, АМ 59

НОВЫ ГОД, І мухаррэма, АМ 59

НУГ, Н у х, Н о й, куранічны персанаж

НУГ, 71-я сура з Кур"ана

НОЙ, гл. Нуг

НУН, назва літары Н

НУНЕКІС, вызваленне ад грахоў у выніку малення і добрых чынаў

НУР ДАУЛЕТ, прэтэндэнт на пасаду хана, гл. у арт. Крымскае  
ханства, ЯТ 136, 140, 162, 197

НУРСЕЙЦЬ, палонны татарын, выкуплены Юшынскімі, БД 51

НУСКА, картэчка для лячэння хворага, БД 201

НЬЮ-ЁРК, АМ 65

НЭКІР, гл. Мункар і Некір

НЯВЕРНЫЯ

НЯСВІЖ, АМ 59; ЯТ 229, 236, 238, 240, 241, 246, 247, 287

0

О, літара

ОЛЬГЕРД, сын Гедыміна і бацька Ягайлы, вялікі князь, ЯТ 115-122,  
132, 138, 146, 147, 167; гл. Альгерд

ОБУЛЕВІЧ, К а н д р а т - М у р з а, татарскі князь у ВКЛ,  
гл. Абулевіч

П

П, літара

ПАБРАЦІМСТВА, гл. у арт. Ахрэтаванне

ПАВОНКАЎСКІ МІЗАР, у Варшаве, АМ 90

ПАГАЛОЎНЫ ПАДАТАК, Г, Т. 4 52

ПАДАТКІ І АБАВЯЗКІ, Г, Т. 4 37; ЯТ 95, 96, 223, 230

ПАДГАРАДЭЎСКІ Лешак, навуковец, БД 269

ПАДЛЯНІША, АМ 22

ПАДЦІША, падцях

ПАДЛЯНСКІЯ ТАТАРЫ, БД 108  
 ПАЕУЧКІ Я., навуковец, БД 269  
 ПАЖЫЦЁВАЕ ЗЕМЛЕКАРЫСТАННЕ, БД 108  
 ПАЛАСЕВІЧ А., навуковец, БД 269  
 ПАЛЕСЦІНСКІЯ АРАБЫ  
 ПАЛКІ ТАТАРСКІЯ  
 ПАЛУЯНСКІ Аляксандр, навуковец, АМ 21, 171  
 ПАНАРСКАЯ МЯЧЭЦЬ (1699 г.), у Троцкім павеце  
 ПАНАРЫ, татарская вёска у Троцкім павеце  
 ПАНІСЛАМІЗМ  
 ПАНЫМУНСКАЯ МЯЧЭЦЬ (1641 г.), Віленскі парэт, БД 60; ЯТ 288  
 ПАРАФІІ МУСУЛЬМАНСКІЯ, гл. Джаміяты  
 ПАРУЧЫЦЕЛЬСТВА ЗА СУПЛЯМНІКАЎ, БД 49, 50  
 ПАСАГ, Г, Т. 4 53  
 ПАСТОІ ТАТАРСКІХ ХАРУГВАЎ, БД 101, 102  
 ПАРАНДЖА, гл. Хіджаб  
 ПАСЦЕЛЬ І ЛОЖАК, Г, Т. 4 107  
 ПАТОКІ Станіслаў, польскі магнат, БД 113  
 ПАТРАНАТ НАД МЯЧЭЦЮ, БД 144  
 ПАЎКІТАВ, АМ 102  
 ПАЎСТААННЕ 1863, гл. Студзеньскае паўстанне 1863  
 ПАЎСТААННІ З УДЗЕЛАМ ТАТАРАЎ, БД 135  
 ПАТРЭБА, неабходная абарона краіны, Г, Т. 4 109  
 ПАТУРНАК, патурчэнец, Г, Т. 4 109  
 ПАХАРОНЫ, Г, Т. 4 53  
 ПАХОДЫ ВІТАУТА НА КРЫМ 1397 і 1398, гл. Вітаута паходы на  
Залатую Арду 1397 і 1398, ЯТ 124  
 ПАША, пасада  
 ПЕНАЛ, школьная прылада, Г, Т. 4, 25  
 ПЕНЧЫШЭНБЕ, чацвер  
 ПЕРАКАЧАЎНІК, татарская страва, БД 193  
 ПЕРАПІСЧЫКІ СВЯТЫХ КНІГ, БД 251; АМ 102  
 ПЕРАПІСЫ ЛЮДЗЕЙ НА РУСІ, ЯТ 91; гл. таксама Інвентары гарадскія  
 ПЕРАЦ, Г, Т. 4 25  
 ПЕРАЯСЛАЎСКАЕ КНЯСТВА  
 ПЕРСІДСКАЯ МОВА, БД 260  
 ПЕРСІЯ, гл. Іран  
 ПЕСНІ, Г, Т. 4 13

ПЕЙГАМБЕР, персідське слова, азначає прарок  
 ПЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА, АМ 25  
 ПЕРШЫ З"ЕЗД ДЭЛЕГАТАЎ КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКАГА САЮЗА ТАТАРАЎ  
 РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ ПОЛЬШЫ, АМ 105  
 ПЕРШЫ ЎСЯПОЛЬСКІ З"ЕЗД ДЭЛЕГАТАЎ АДЗЕЛАЎ КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦ-  
 КАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ, АМ 47  
 ПЕРШЫ ЎСЯПОЛЬСКІ МУСУЛЬМАНСКІ КАНГРЭС  
 ПЕЧАНЕГІ, цюркскі народ  
 ПІЛЬСУЦКІ Юзаф, маршал, АМ 28 - 31, 46, 47, 55, 89, 126, 133,  
 140, 146, 152, 154, 184, 185  
 ПІНСК, ЯТ 113, 132, 164, 236, 242  
 ПІР, мудрэц, вучоны  
 ПІСАР, Г, Т. 4 27  
 ПОЛК МУСУЛЬМАНСКОЙ ГВАРДЫ (з канца 1917 г.), БД 148  
 ПОЛЬСКА-РУСКАЯ ВАЙНА 1792, БД 117  
 ПОЛЬСКА-КРЫЖАЦКАЯ ВАЙНА 1519 - 1521, ЯТ 170 - 200  
 ПОЛЬШЧА, Рэчпаспалітая Польшча  
 ПОЛК ТАТАРСКІ (1919 г.), БД 151  
 ПОЛК ТАТАРСКІ, АМ 29  
 ПОЛК ТАТАРСКІХ УЛАНАЎ (1920 г.) імя М.Ахматовіча, БД 152  
 ПОСТ, саум, АМ 98  
 ПОШТА, Г, Т. 4 35  
 ПОРТА, назва Турцыі, Г, Т. 4 101  
 "ПРА ЖОНКУ МАНВІДА", легенда, БД 243  
 "ПРА КРАКАЎСКАГА ТРУБАЧА", легенда  
 "ПРА ЧОРТА", легенда, БД 241  
 "ПРА ШАНАВАННЕ БАЦЬКІ І МАЦІ", мараль, БД 240  
 "ПРА ШАНАВАННЕ ГАСЦЯ", мараль, БД 240  
 "ПРА ШАНАВАННЕ СТАРЫХ І ВУЧОНЫХ", мараль, БД 240  
 "ПРА ШАНАВАННЕ СУСЕДЗЯЎ", мараль, БД 240  
 ПРАГА ВАРШАЎСКАЯ, бой 5.II.1794, БД 124  
 ПРОЗВІШЧЫ І ІМЕНЫ, Г, Т. 3 101 (гл. арт. С.Думіна у "Бай-  
 раме")  
 ПРАПАГАНДА ПОЛЬСКІХ ТАТАРАЎ У АРАВСКІХ КРАІНАХ, АМ 145,  
 146, 147  
 ПРАРОКІ

ПРУДЗЯНЫ, Прудзяны - над - Вакай, татарская вёска у Літве,  
ЯТ 158; БД 60  
ПРУДЗЯНСКАЯ МЯЧЭЦЬ (1558 - 1812), у Троцкім павеце, БД 60  
ПРУСКАЯ ВАЙНА 1756, БД 113  
ПРУСІЯ, дзяржава  
ПРЫВІЛЕІ КАРАЛЕЎСКІЯ (1568, 1589, 1669, 1677, 1677, 1679,  
1698), ЯТ 216; БД 86, 87  
ПРЫВІТАННЕ ПАМЕРЛАМУ, БД 191  
ПРЫКЛАД, рытуальная яда пры магіле памёртага, БД 196  
ПРЫКЛАДАННЕ МАГІЛЫ, БД 176  
"ПРЫПОВЕСЦЬ ПРА ЎБОГАГА АСАФА" (з Аль-Кітаба), БД 240  
ПРЫСТОЙНАСЦЬ, Г, Т. 4 129  
ПУБЛІЦЫСТЫКА АТЫСЛАМСКАЯ, ЯТ 289 - 291, 293, 295, 296  
ПУЛТАРЖЫЦКІ Міхал, член ЗТПБУ, БД 146  
ПУЛТАРЖЫЦКІ Ёзаф, генерал, БД 135  
ПУНСКІ Іслам Янбекавіч, ротмістр, БД 46  
ПУНСКІ, князь, сын Нур-Даўлета, у ВКЛ, БД 46  
ПУНСКІЯ, княжацкі род, ЯТ 223; БД 227  
"ПІШЭГЛЕНД ІСЛАМСКІ", квартальнік, АМ 134; БД 159  
ПЭ, назва літары П  
ПЯРСЦЕНАК, Г, Т. 4 10

#### Інша цікава

Б е л я к о в а н . З беларуска-літоўскіх татараў, якія перасяліліся ў Вялікае Княства Літоўскае яшчэ ў канцы 14 ст. і зберагліся як этнас да гэтага часу. Юсуф Беляк — генерал, адзін з удзельнікаў паўстання пад кіраўніцтвам Т.Касцюкі, памёр пры выкананні службовых абавязкаў ( П.Бараўскі, А.Дубіньскі, Варш., 1986 ).

Б у н і н . Ад Буніна Пракуды Міхайлавіча ( памёр у 1595 г. ), дзед якога паходзіў з Арды, атрымаў зямлю ў Ражскім павеце ( С.Весілюскі. Анамастыкон. Старажытнарускія імёны, мянушкі і прэвішчы. М., 1974, С.260 ). На іншых крыніцах, пад 1445 г. ўпамінаецца разанец Бунко на службе Вялікага князя Васіля II ( С.Весілюскі. Даследаванне па гісторыі класа служылых землеўладальнікаў. М., 1969, С.310 ). З Буніных вядомы вучоныя, дзяржаўныя дзеячы, пісьменнікі, у т.л. і лаўрэат Нобелеўскай прэміі І.А.Бунін.

ПРОБНЫЯ АРТЫСНЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА  
"ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЫ"

АЗРАІЛ, анёл смерці, гл. Ізраіл

ДЖУМА (а-арабску йаум ал-джума - "дзень сходу"), пятніца, святочны, але не абавязкова нерабочы дзень тыдня ў мусульман. У гэты дзень усе мусульмане павінны збірацца ў мячэці для сумеснага удзелу ў малітве (салат ал-джума, намаз-і джума), якім папярэднічае азан. Далей ідзе малітва з двух ракатаў, хутба і яшчэ адна малітва з двух ракатаў.

Усваяючы загадае ў сваім Кур'ане: "О вы, хто вернікі! Калі вас заклікаюць да малітвы ў дзень сходу, спяшайцеся памінаць Аллага. Кіньце свае гандлёвыя справы, - для вас будзе так лепш. О, калі б вы толькі ведалі!" (сура 62 Аль Джума, аят 9).

Аллаг абавязваў мусульман у дзень джума збірацца ўсім разам у мячэці (беларускія татары нярэдка мячэць называюць джаміяй, а прыход (парафію) мусульман, якія наведваюць мусульмане па пятніцах і ў гадавыя святы - джаміятам), дзе незалежна ад свайго маёмаснага стану ці пасады ўсе мусульмане моляцца і слухаюць хутбу, бо кожны мусульманін роўны перад Аллагам.

Джума адыгрывае вялікую ролю ў сэнсе арганізацыі пастаяннага кантакту мусульман у грамадстве, бо гэта садзейнічае ўмацаванню братэрства ў адзінаверцаў.

Перад наведваннем мячэці вернік гуслюецца, апранаецца ў чыстае адзенне. Джума - добры дзень для раздачы садагі за душы памерлых.

ЗАЯНЧОЎСКІ Ананіяш (12.II.1903, Трокі - 6.4.1970, Італія, пахаваны ў Варшаве), выдатны польскі вучоны, усходазнавец (арыенталіст). Нарадзіўся ў караімскай сям'і. Бацька Аляксандр быў прававедам, маці - Эмілія з сям'і Бэзаковіч.

У 1925 г. Ананіяш скончыў гімназію імя Зыгмунта Аўгуста ў Вільні. Адукацыю атрымаў у Ягелонскім універсітэце ў Кракаве, дзе вывучаў філалогію краін мусульманскага ўсходу. Кандыдацкую дысертцыю абараніў як вынік даследавання "Імянных і часавых суфіксаў з заходня-караімскай мовы" (вядома, што караінская мова належыць да іоркскай сям'і моў). Удасканаліваў свае веды ў



галіне арыенталістыкі у Берліне (1929 - 1930), Стамбуле (1930 - 1931), Парыжы (1931). Працаваў асістэнтам на кафедры арыенталістыкі Ягелонскага ўніверсітэта (1931 - 1932), старшым асістэнтам і лектарам турэцкай мовы у новаўтвораным Арыентальным варшаўскім ўніверсітэце у 1932 годзе. Абараніў доктарскую дысэртацыю у 1933 г. на гуманітарным факультэце Варшаўскага ўніверсітэта па цюркскай, персідскай і арабскай мовах (праца - "Даследаванне анаталійска-турэцкага перакладу "Калілі і Дзімы"). Быў запрошаны на пасаду кіраўніка новаўтворанай у 1933 г. кафедры цюркалогіі як заступнік прафесара, у 1935 г. атрымаў званне надзвычайнага прафесара, а у 1946 г. - звычайнага прафесара. Кіраваў кафедрай цюркалогіі, а пасля рэарганізацыі у 1969 г. - Інстытутам цюркалогіі і іраністыкі на працягу 37 гадоў, аж да самай смерці. У час нямецкай акупацыі, калі ўніверсітэт быў зачынены, быў чыноўнікам у статыстычным упраўленні (удзельнічаў у падпольным навучанні польскай моладзі). Пасля задушэння немцамі паўстання у Варшаве ў верасні 1944 г. жыў у Кракаве. Увосень 1945 г. вярнуўся у Варшаву каб пачаць працу ў адноўленым Інстытуце арыенталістыкі Варшаўскага ўніверсітэта; у Інстытуце быў дырэктарам у 1946 - 1950 і зноў у 1957 - 1961 гадах. У 1946 - 1950 гадах кіраваў таксама Інстытутам арыентальнай філалогіі ўніверсітэта ва Уроцлаве.

Быў членам Польскага арыенталістычнага таварыства з 1930 г., у 1948 - 1958 гадах старшынёй, а пасля ганаровым членам; быў членам Навуковага варшаўскага таварыства з 1936 г., членам-заснавальнікам Уроцлаўскага навуковага таварыства з 1946 г., членам Польскай Акадэміі Умельстваў з 1948 года. З часу заснавання Польскай Акадэміі Навук у 1952 г. быў абраны яе членам-карэспандэнтам, а у 1961 г. - правадзейны член.

Па яго ініцыятыве быў створаны ў 1953 г. Інстытут арыенталістыкі ПАН, якім А.Заянчкоўскі кіраваў увесь час існавання гэтай навуковай установы да 1969 года. Выконваў таксама функцыю старшыні Камітэта арыенталістыкі ПАН, пераўтворанага пазней у Камітэт арыентальных навук ПАН (да 1965 г.). Быў ганаровым членам Турэцкага лінгвістычнага таварыства да 1957 г., членам-карэспандэнтам фіна-угорскай асацыяцыі з 1966 г. і членам Уральска-Алтайскай асацыяцыі.

А.Заянчкоўскі адыграў выдатную ролю як арганізатар выда-

вельскага арыентальнага руху. У перыяд 1946 – 1948 быў галоўным рэдактарам "Караімскай думкі", пераўтворанай у 1949 г. у "Ары-энталістычны агляд". Быў галоўным рэдактарам (1949 – 1952), а пасля (1953 – 1958) старшынёй Рэдакцыйнай рады гэтага першага польскага навукова-папулярнага часопіса, прысвечанага праблемам Усходу. З 1950 – сарэдактар серыі "Працы арыентальнага камітэта ПАН", якая выходзіла пасля пад назвай "Працы арыенталістычных Інстытута арыенталістыкі ПАН". Членам Польскага камітэта па справах ЮНЕСКА; старшыня з 1957 г. Польскай рабочай групы па справах праекта ЮНЕСКА "Усход – Захад".

А.Заянчкоўскі быў лектарам ва Усходазнаўчай школе, пераўтворанай у 1938 г. у Вышэйшую школу жывых моў Усходу у Варшаве, у 1948 г. – 1950-у Студыю усходніх моў пры Інстытуце міжнародных спраў.

З 1947 да 1970 А.Заянчкоўскі выконваў абавязкі Старшыні Караімскага рэлігійнага задзіночання.

Галоўныя напрамкі даследаванняў прафесара А.Заянчкоўскага наступныя: помнікі мовы, мовы і цюркскія народы Прычарнамор'я і Прыкаспія; граматыка цюркскіх моў; арыентальныя, асабліва турэцкія уплывы на польскую мову і культуру; славянскія уплывы на кыпчацкую мову і пытанні мовы "Слова пра паход Ігаравы"; гісторыя польскай арыенталістыкі; пашырэнне ведаў пра Усход у этнічных групах, якія пражывалі у Польшчы; даследваў уплыў персідскай мовы на турэцкую літаратуру.

У 1935 г. А.Заянчкоўскі у "Татарскім штогодніку" апублікаваў артыкул "Турэцкія элементы на польскіх землях", у 1951 г. "Справаздачы Польскай Акадэміі Умельстваў", Т. 52, № 4 артыкул "Так званы татарскі Хамаіл са збораў рукапісаў у Варшаве", дзе даецца кароткае апісанне рукапіснай кнігі, асаблівасці пісьма, невялікія ўрыўкі польскага і беларускага тэкстаў, аналіз мовы цюркскіх тэкстаў.

Поўная бібліяграфія А.Заянчкоўскага налічвае 335 публікацый.

ІЗРАІЛ, А з р а і л , імя анёла (ангела) смерці, аднаго з самых набліжаных да Аллага. У Кур"ане, у адным месцы згаданы безназоўны анёл смерці (сура 32 Аль Саджах, аят II (12). Скажы: "Анёл смерці, які павінен узяць душу вашу; затым да Уладыкі вашага вернецца". Паводле меркаванняў некаторых каментатараў Кур"ана, пра анёла смерці сказана ў Свяшчэнным Кур"ане яшчэ раз (сура 70 Анназіят, аяты I і 2 (2 і 3). У знак тых (анёлаў), хто з сілай вырывае (душы грэшных), і тых, хто з лагоднасцю ў праведнікаў яе вымае.

Згодна Кур"ану і Сунне, акрамя Ізраіла, ёсць яшчэ анёлы, якія дапамагаюць яму. Аб гэтым у Кур"ане сказана, што пасланцы Аллага гэтым займаюцца. "Ён паўнаўладны над сваімі рабамі; Ён пасылае ахоўнікаў ім, якія пры кожным з вас да той пары, пакуль не настане смерць: гэтыя пасланцы Нашы пільна назіраюць за імі і паслабленню яны ніякіх не чыняць" (сура 6 Аль Анам, аят 61). Акрамя гэтага Усывышні Аллаг пры неабходнасці можа паслаць анёла смерці і знішчыць цэлы горад бязбожных людзей, як гэта было зроблена з горадам, дзе жыў праведнік прарок Лут. Ізраіл і яго памочнікі могуць забіраць душы адначасова ў сотнях, нават тысяч месцаў з дапамогай сілы, якую дае ім Аллаг.

ІНГУШСКАЯ МОВА, мова Інгушоў, якія жывуць пераважна ў Інгушскай Рэспубліцы ў складзе Расійскай Федэрацыі.

Інгушская мова адносіцца да нахскай групы Іберыйска-каўказскіх моў. Блізкая да чэчэнскай мовы. Карыстаюцца Інгушскай мовай паводле перапісу 1989 г. 238 тыс. чалавек. Літаратурная мова сфарміравалася на базе народна-размоўнай мовы Інгушоў, якія жылі на раўніне. Да 1920-х гадоў Інгушы карысталіся арабскай графікай, пазней лацінскай, з 1938 - кірыліцай. Мова адрозніваецца багаццем зычных (змычна-гартанная - глоталізаваныя, ларынгальныя, фарынгальныя) і галосных. Граматычная будова Інгушскай мовы характарызуецца наяўнасцю катэгорыі граматычных класаў, эргатыўнай канструкцыяй, адсутнасцю спражэння па асобах. Адрозніваюць шэсць граматычных класаў. Скланенне шматсклонавае. Дзеясловы зменьваюцца па часе, ладзе, відах, ліках і граматычных класах. У Інгушскай мове шмат лексічных запазычанняў з рускай і праз яе - з іншых моў, а таксама з арабскай, пірсідскай, цюркскіх і іншых моў.

ІНГУШЫ, г а л ( г а і (саманазва), народ, асноўнае насельніцтва Інгускай Рэспублікі на Каўказе, у складзе Расійскай Федэрацыі. Паводле перапісу 1989 г. Інгушоў 238 тыс. чалавек, 69% іх жывуць у Інгушэціі. Адносяцца да балкана-каўказскай расы вялікай еўрапеіднай расы. Размаўляюць на Інгускай мове, пашырана таксама руская мова. Вернікі - мусульмане-сунніты.

Разам з роднасьмі ім чэчэнцамі Інгушы адносяцца да карэннага насельніцтва Паўночнага Каўказа. Першапачаткова жылі на пласкагор'і і ў гарах асобнымі абшчынамі: Джарахоўскае, Фепінскае (Кістынскае), Галгаеўскае (адсюль саманазва Інгушоў), Цорынскае і Мецкальскае. Перасяленне горных Інгушоў на раўніны пачалося ў 16 - 17 стагоддзях, асабліва інтэнсіўна з 19 ст. пасля далучэння Інгушэціі да Расіі. Адным з першых пасяленняў Інгушоў на раўніне было сяленне Ангш у Тарскай даліне (адсюль назва).

У 1924 г. была ўтворана Інгуская аўтаномная вобласць у складзе РСФСР, у 1934 г. яна аб'ядналася з Чэчэнскай аўтаномнай вобласцю ў Чэчэна-Інгускую аўтаномную вобласць (у 1936 г. пераўтворана ў АССР; скасавана ў 1944 г., Інгушы незаконна выселены; у 1957 г. адноўлена, Інгушы вернуты на іх этнічную тэрыторыю).

Традыцыйны занятак Інгушоў, як у гарах, так і на раўніне, жывёлагадоўля (авечкі, каровы, буйвалы, коні), на раўніне - земляробства (галоўная культура з 19 ст. - кукуруза). З хатніх рамёстваў развіта вытворчасць сукна. У цяперашні час галоўнымі культурамі ў земляробстве сталі садоўніцтва і вінаградарства. Пашыраны тонкарунная авечкагадоўля і мяса-малочная жывёлагадоўля. У прамысловасці галоўнае месца займаюць здабыча і перапрацоўка нафты.

Традыцыйныя пасяленні размешчаны на стромкіх схілах гор ці на дне замкнутых цясіін. Пашыраны тып жылля - трохпавярховы мураваны дом (ніжні паверх - месца для жывёлы, верхнія з ачагом для жылля і абароны). У сярэднявечных сяленнях побач з саклямі жылая, напояабарончыя і абарончыя вежы, замкавыя комплексы і ахоўныя сцены. На раўніне Інгушы будавалі вялікія сяленні, выцягнутыяздоўж рэк і дарог. Тып жылля - хата-мазанка, пазнейдоўгі саманны ці турлужны (з плетня, абмазанага глінай) дом, у якім кожны пакой меў асобны выхад на тэрасу. Цяпер на раўніне воблік сяленняў змяніўся, шырокія вуліцы з дамамі з рознымі вышцамі.

Традыцыйнае адзенне Іnguшoу у асноўным падобнае з адзеннем суседніх народаў Паўночнага Каўказа (чэчэнцаў, асечінаў). Спецыфічны элемент мужчынскага касцюма – высокая папах, якая расшыраецца ўверх, чаркеска; жаночая – кажушок з аўчыны. Пажылыя жанчыны надзяюць шырокія сукенкі, часам і шаравары, маладыя найчасцей носяць гарадскую вопратку.

Традыцыйная ежа – у асноўным малочныя прадукты, мяса, стравы з мукі, садавіна.

Фальклор Іnguшoу насычаны багатым гістарычным зместам; значнае месца займаюць міфалогія, нартаўскі эпас, казкі, легенды і паданні, песні – гераічныя, вясельныя, любоўныя, афарыстычныя жанры. Пашырэння музычныя інструменты – трохструнная горская скрыпка, ударныя; народны танец – парная лезгінка. Сфарміраваліся нацыянальная інтэлігенцыя і прафесійная культура.

КАХАНОЎСКІ Генадзь (8.І.1936, в.Дамашы у Маладзечанскім раёне Менскай вобл. – 15.І.1994, пахаваны у в.Насілава Маладзечанскага раёна), гісторык, краязнавец, літаратуразнавец, доктар гістарычных навук (1992).

Нарадзіўся у сялянскай сям’і Аляксандра і Наталлі (з Капуціх). Маючы мала сваёй зямлі бацька працаваў паддэнтчыкам, чыгуначнікам на ст. Маладзечна, маці працавала па найму, часам – рабочай саўгаса. Г.Каханоўскі скончыў у 1952 г. Насілаўскую васьмігадовую школу, у 1955 Лебедзеўскую сярэднюю школу. Служыў у Савенкай Арміі (1955 – 1958): у 1958 г. паступіў на гісторыка-філалагічны факультэт Маскоўскага педінстытута (скончыў у 1963 г.). Працаваў настаўнікам у Ленкаўскай васьмігадовай школе Маладзечанскага раёна, у школах г.Маладзечна. З 1964 г. настаўніцкую работу сумяшчаў з працай у Менскім абласным краязнаўчым музеі (Маладзечна): з 1966 г. навуковы супрацоўнік, з 1968 г. старшы навуковы супрацоўнік, з 1969 г. намеснік дырэктара па навуковай рабоце, з 1978 г. – дырэктар музея. З 1982 г. старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. З 1991 г. загадчык аддзела ў нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны. Узначаліваў Беларускае таварыства краязнаўцаў. Узнагароджаны медалём Ф.Скарыны.

Першыя публікацыі Г.Каханоўскага з’явіліся ў друку ў 1962 годзе. Захапленнем на ўсё жыццё для яго стала краязнаўства і



археалогія. Удзельнічаў у археалагічных экспедыцыях на Каўказе, у Крыме, на Беларусі. Краязнаўствам Беларусі ён зацікавіўся яшчэ ў школьныя гады. Падчас працы ў музеі сабраў значную колькасць рэдкіх выданняў і кніг. Некаторыя з гэтых матэрыялаў увайшлі ў манаграфію "Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі XVI - XIX ст." Г.Каханоўскі аўтар літаратурна-краязнаўчых нарысаў пра Я.Купалу, М.Багдановіча, А.Гурыновіча, Ф.Тапчэўскага, М.Чарота, гісторыка-эканамічных нарысаў "Маладзечна", "Вілейка" і інш. Даследаваў развіццё гісторыка-літаратурнага працэсу 19 - пачатку 20 стагоддзяў, асобныя перыяды жыцця і дзейнасці вядомых беларускіх пісьменнікаў, уводзіў у навуковы ўжытак імёны малавядомых літаратараў. Многія з гэтых даследаванняў увайшлі ў кнігу гісторыка-літаратурных нарысаў "Адчыніся, таямніца часу" (1984 г.). Выступаў у перыядычным друку па пытаннях музейнай справы, ахову помнікаў на Беларусі і інш.

Г.Каханоўскі вельмі прызнаваўся да беларускіх татарараў. Будучы вучнем малодшых класаў ён пазнаёміўся з настаўнікам Сцяпанам Александровічам, які стаў вядомым вучоным і літаратарам. У 1969 г. у газеце ЛІМ (5 жн.) Г.Каханоўскі надрукаваў рэцэнзію на працу С.Александровіча "Па звілістых сцёжках гісторыі". У квартальніку "Байрам" надрукаваны два артыкулы Г.Каханоўскага: "Педагог і вучоны" (пра С.Александровіча), 1991 г., № 4; "У галіне арыенталістыкі" (пра даследчыка беларускіх татарараў Антона Мухлінскага), 1992 г., № 1. Г.Каханоўскі шмат зрабіў для таго, каб захаваць помнік драўлянай архітэктуры татарараў - Даубунішкаўскую мячэць.

**КІТАБЫ**, А л ь - К і т а б ы (Аль-Кітаб па-арабску адна з назваў Свяшчэннага Кур'ана), рэлігійныя кнігі беларускіх татарараў, напісаныя на беларускай мове арабскім пісьмом. Ствараліся з 16 ст. татарамі-мусульманамі, што пасяліліся ў Беларуская-Літоўскай дзяржаве ў 14 - 15 ст. і паступова забылі сваю родную мову.

Для захавання рэлігіі яны вымушаны былі перапісваць Кур'ан і іншыя кнігі Ісламу на беларускую мову (нярэдка з вялікай даметкай польскіх слоў), пакінуўшы пры гэтым арабскі алфавіт з дапаўненнем асобных літар, якіх не ўжывалі арабы. Змест Кітабаў - апісанні мусульманскіх рытуалаў, падзей, звязаных з жыццём

цём прарока Мухаммеда (Мірадж - паэма пра узнясенне Мухаммеда на неба), маральна-этычныя навучанні для моладзі (гл. Пра шанаванне бацькі і маці, Пра шанаванне гасця, Пра шанаванне сірот, Пра шанаванне старых і вучоных, Пра шанаванне суседзяў), варажба па літарах Кур'ана, разгадка сноў, усходнія легенды, казкі, прыгодніцкія аповесці.

Акрамя Кітабаў, выдзяляюць Тэфсіры (Кур'ан з падрадкавым каментарыем па-беларуску ці па-польску), Тэджвіды (правілы чытання Кур'ана), Хамаілы (малітоўнікі).

У 16 - 17 ст. большая частка татароў не ведала сваёй мовы. Як сведчыць аўтар Рысале-і-татар-і Лех (гэта памятная запіска 1557 - 1558 гг. невядомага татарына турэцкаму султану Сулейману Пышліўаму пра татароў-перасяленцаў на Беларусі, Літве і Польшчы) родную мову у гэты час ведалі толькі тыя татары, якія перасяляліся значна пазней. Тым, хто ўжо не разумеў па-татарску, прапа-ноувалася: "Калі хто па-татарску не умее, то па-руску нехай абракаецца (гаворыць)", - тэкст І-й паловы 18 ст. Гэта акаліч-насць вымусіла перакласці мусульманскую літаратуру на беларус-кую мову, захаваўшы знешняе афармленне (у т.л. пісьмо) без змен.

Вывучэнне кітабаў пачалося у 19 ст. Першаадкрывальнікам для навукі лічыцца прафесар Пецярбургскага універсітэта усходазнавец Антон Мухлінскі, які у працы "Даследаванне пра паходжанне і стан літоўскіх татар" (СПб., 1857) надрукаваў урывкі з Кітабаў і ад-значаў, што "можна было б стварыць з такіх кніг маленькую біблія-тэчку". Пасля смерці вучонага (1877 г.) вывучэнне тэкстаў спыні-лася. Пра іх успомнілі толькі у пачатку 20 ст. і пазней (Іван Луцкевіч, Яхім Карскі, Ігнаці Крачкоўскі, Ян Станкевіч, Акінэр Шырын, Галіна Александровіч-Мішкінене ды інш.).

Грунтоўна даследаваў тэксты Антон Антановіч. У кнізе "Бела-рускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом..." (1968 г.) ён раз-гледзеў 24 арыгінальныя тэксты (сярод іх Кітаб 16 ст. з Літоў-скай Акадэміі навук (ЛАН-Р21-814), Кітаб 19 ст. з Вільнюскага універсітэта (ВУ - 391), Кітаб 1771 г. з Вільнюскага гісторыка-этнаграфічнага музея (ВЭМ - 35), Кітаб 1815 г. з Вільнюскага гісторыка-этнаграфічнага музея (ВЭМ - 10), Кітаб 1836 г. з Віль-нюскага гісторыка-этнаграфічнага музея (ВЭМ - 28), Кітаб 1887 г. з Вільнюскага гісторыка-этнаграфічнага музея (ВЭМ - 39), Кітаб 1868 г. з Вільнюскага гісторыка-этнаграфічнага музея (ВЭМ - 13),

Кітаб І7 ст. з бібліятэкі Казанскага ўніверсітэта (КВ - І446).  
А.Антановіч даў падрабязную моўную характарыстыку, выказаўся пра месца і час узнікнення кожнага з названых Кітабаў, разгледзеў графіку, дастасаваную татарамі да беларускай фанетыкі, прывеў транслітараваныя урывкі. (Мову Кітабаў даследаваў і абараніў кандыдацкую дысэртацыю філолаг Віктар Несцяровіч - заўвага рэд.).

Кітабы напісаны і чытаюцца справа налева, тэкст пачынаецца там, дзе ў славянскіх кнігах заканчваецца. Колькасць старонак неаднолькавая ў кожным Кітабе - ад 70 - 300 (паўкітаб) да 1000. Рядок суцэльны, няма падзелу на словы, няма вялікай літары і знакаў прыпынку. Перанос слоў падпарадкоўваецца аднаму правілу: кожны наступны радок павінен быць роўны з папярэднім. Новы твор (раздзел) пачынаецца словам баб (раздзел, пачатак новага зместу) ці хікыйет (аповесць, апавяданне).

Іншы раз гэтых слоў няма, тады на паях выпісваюцца першапачатковыя словы (першы сказ), якія таксама паказваюць на пачатак новага зместу.

Мова Кітабаў адрозніваецца ад мовы старадаўніх беларускіх пісьмовых помнікаў, яна блізкая да беларускай народнай мовы. У тэкстах адлюстроўвалася беларуская лексіка (спрэчка, заранак, прысмакі, згода, гадаваць), фразеалогія (як вокам мігнуць, як слова сказаць, на свет пусціць, на ногаць, шлюб браць), беларускі сінтаксіс (пайшоў па прароцкую думу, дзякаваць таварышу). З дапамогай арабскай графікі, дастасаванай да беларускай фанетыкі, больш дакладна, у параўнанні з пісьмовымі помнікамі, напісанымі кірыліцай, перадаюцца некаторыя гукавыя асаблівасці беларускай мовы, у першую чаргу дзеканне і пеканне, разнастайныя асіміляцыйныя змяненні, паколькі ў арабскай графіцы былі розныя літары для абазначэння парных гукаў, напрыклад, с - с', з - з', д - дз, т - т'; на сьвеце, зь вечара, зьнік, вернасьць, дзьверы. Вось некалькі транслітараваных урывкаў з Кітабаў: Сюлейман казаў сабе палац высокі і збудоваць(ь) і ... алі рыба адна морам плыве і стала ... рэкла: Господару Сюлеймане ... пан Бог казаў мне у (ц)ебе Несь(ц)і (тэкст І7 ст.). Потым йешча варота адчынілі-се ... Што гэтыя на сьвеце чынілі? Ангел рэ: Малако свайё прыводаваў. У іх усіх свае дзеці былі, свайё пакінушы, чужыя мам-

чылі (тэкст ІВ ст.). Што прас сон пабачыш. Калі сонца у патуху бачыць, гультайом будзе. Калі ездзіць на караблі, абярнеца, госць будзе (тэкст І9 ст.).

У Кітабах выкарыстоўваюцца усходнія словы, што абазначаюць разнастайныя мусульманскія рытуалы: селям (салам) – мусульманскае прывітанне у фразеалагізме даць селям; васійят (весійят) – духоўны запавет, джаназе – малітва на могілках і інш. Пераважная большасць такіх слоў уключаецца ў сістэмныя адносіны (назоўнікі скланяюцца, дзеясловы спрагаюцца). Нямала усходніх слоў атрымліваюць пад уплывам беларускай мовы іншыя формы. Слова дуа – малітва, просьба, заклік – прыняло памяншальна-ласкальную форму дуайка. Арабскае слова кяфір – нявернік – дало вытворнае кяфіры, кяфірскі, кяфіране. Як лічаць арабісты, напрыклад У.П.Дзямідчык, такія словы не маглі перакладацца. Яны інтэрнацыянальныя у мусульман, бо маюць больш чым канкрэтнае значэнне – прызнанне веры ў адзінага Бога. Выкарыстанне гэтых слоў рытуальнае. Такія словы хоць і адчулі уплыў беларускай мовы, але ў беларускую мову трапіць не маглі, бо Кітабы не маглі быць перадатчыкамі слоў у народна-дзялектную мову беларусаў па той прычыне, што пісьменства мела замкнёны характар, беларусы не разумелі яго і не маглі, паводле мусульманскіх канонаў, быць дапушчаны да яго\*.

Вывучэнне Кітабаў дае каштоўны матэрыял для філолагаў, этнографав, фалькларыстаў, гісторыкаў, ісламістаў, цюрколагаў, арабістаў. Кітабы зберагаюцца ў бібліятэках, знаходзяцца ў карыстанні вернікаў. Кожны Кітаб прадстаўляе вялікую цікавасць для навукі.

КУФР – нявер'е: непрызнанне Ісламу ці адыход ад яго нормаў. У разрад куфру ўключаюцца сур'ёзныя праступкі і злачынствы: мнагабожжа, адмова ад малітвы, нешлюбныя адносіны з жанчынай, самагубства, п'янства, азартныя гульні і г.д. Куфрам лічыцца таксама, калі "вучоны" (алім), карыстаючыся сваім аўтарытэтам, павядзе вернікаў па няправільнаму шляху.

\* Паводле мусульманскай веры Кур'ан, Кітаб, Хамаіл можна браць у рукі толькі пасля таго, як выканаеш абдэс – рытуальнае мыццё рук і змовіш адпаведную дуа – малітву.

У Кур'ане ёсць 109-я сура, якая названа Кафіруна. У Аль-Кі-табах беларускіх татароў трапляецца слова кафір, кяфір, што азначае бязбожнік, які груба парушае абавязковыя для мусульма-ніна нормы паводзін.

МАХДЗІ, Аль-Махдзі (кіруемы Аллагам), паводле Хадзісаў пе-рад канцом свету будзе халіф, які будзе правіць справядліва. Ён нашчадак Фатымы – дачкі Мухаммеда. Яго імя будзе як імя Прарока, а імя яго бацькі – як імя бацькі Прарока. Ён пашырыць справядлі-васць там, дзе было зло і несправядлівасць да яго. У хадзісах пра махдзі сказана: "Ён вельмі прыгожы, на яго правай шчаце чор-ная плямка, арліны нос, выгнутыя бровы, колер скуры арабскі, чарнавокі, з густой барадой, яму сорак гадоў, ён – пакорны Аллагу. У Евангеллі упамінаецца ён (махдзі) і называецца Вер-ны, Справядлівы. Аллаг падтрымае махдзі, пакуль ён не пераможа злых ворагаў, у канцы барацьбы ён выбярэ Іерусалім як цэнтр, ку-ды накіруюцца многія людзі, што далучацца да яго, а пасля гэтага паявіцца антыхрыст, і пачнуцца зноў бойкі, пасля чаго сыйдзе з неба Іса (Ісус), каб астанавіць антыхрыста і знішчыць яго з дапамогай Аллага. Махдзі будзе кіраваць на зямлі сем, восем ці дзевяць гадоў.

На жаль, у гісторыі былі выпадкі, калі некаторыя абвяшчалі сябе махдзі, аб якім гаварыў Прарок, але яны абманвалі людзей, бо іх справы сведчылі зусім іншае. Напрыклад, заснавальнік ды-настыі Фатымідаў Убайдаллах аль-Махдзі (909 – 934), заснаваль-нік дынастыі Альмахадаў Мухаммед бен Тумарт (1121 – 1128). Але былі і такія правіцелі, якія далі добры прыклад людзям, таму іх называлі махдзі, хоць яны не абвяшчалі, што з'яўляюцца сапраўды махдзі, аб якім гаварылася ў хадзісах.

МАХДЗІ Мухаммед Ахмад (1844, на востраве Лабаб на Ніле на поўначы Судана – 1885, Амдурман), стваральнік і кіраўнік палі-тычна-рэлігійнага руху ў Судане. Паходзіў з роду Кунуз, які на-лежыў да арабізаванага нубійскага племя Бербера. Яго бацька май-страваў драўляныя судны для плавання па Ніле. Ва ўзросце 18 га-доў стаў вучнем шэйха суфіцкай секты Мухаммада Шарыфа. Пад яго кіраўніцтвам сам атрымаў званне шэйха. Пасля кароткага знахо-джэння ў Хартуме Махдзі перасяліўся на востраве Абба на Белым Ні-



ле, сабрау вакол сябе вучняў. Крытыкуючы зложыванні егіпецка-турацкай адміністрацыі Махдзі прыдбаў шматлікіх прыхільнікаў з розных слаёў грамадства. Дзейнасць махдзі хутка прывяла да утварэння моцнай, арганізаванай апазіцыі турэцка-егіпецкім уладам. У 1881 г. абвясціў сябе махдзі і з гэтай пары атрымаў відомасць пад гэтым імем. Стаўшы на чале сваіх прыхільнікаў, якія называліся махдзія (махдзісты), абвясціў свяшчэнную вайну (джыхад) супроць зла і зложыванняў чыноўнікаў, за сапраўдную роўнасць усіх вернікаў, за адмену усялякіх падаткаў. Ён імкнуўся вызваліць Судан ад улады чужынцаў – егіпцяў, туркаў і англічан. Прапагандаваў таксама рэлігійныя рэформы: вяртанне да Ісламу, які заснаваны выключна на Свяшчэнным Кур'ане. Да сімвала веры, які кожны мусульманін па некалькі разоў у дзень паўтарае: "Няма боства акрамя Аллага, а Мухаммед Яго пасланнік", махдзісты сталі дадаваць фразу "Мухаммед Аль-Махдзі – наследнік пасланніка Аллага".

Новая адміністрацыя, якую увёў Махдзі, складалася з вайскоўцаў, быў утвораны Савет справядлівых (меджліс аль-умана), агульная казна усіх вернікаў, так званыя байт аль маль. Махдзі адмаўляўся ад перамоваў, з якімі звяртаўся да яго егіпецкі ўрад, які ў гэты час займаўся задуманнем паўстання Араба Пашы. Супроць Махдзі было праведзена некалькі ваенных экспедыцый, з якіх найбольшая была пад камандаваннем англічаніна Хікс Пашы, які меў больш за 10 тыс. салдат. Гэта экспедыцыя была ўшчэнт разбіта ў 1883 г. У 1884 г. Махдзі адкінуў мірную прапанову англіскага генерала, які быў на егіпецкай службе. Махдзі загадаў зрабіць аблогу Хартума і пасля працяглай аблогі горад быў узяты махдзістамі. Генерал Гордан быў забіты ў палацы губернатара Судана. Незадоўга пасля гэтай перамогі, у 1885 г., Махдзі памёр (мяркуюць, ад тыфу). Яго намеснікам стаў Абдаллаг Ібн Мухаммед ат-Таайшы. Правіў ён Суданам на працягу 13 гадоў да вялікай бітвы пад Амдурманам, калі ў 1898 г. англіская экспедыцыя пад кіраўніцтвам генерала Кітченера з кулямётаў расстрэляла некалькі тысяч суданцаў.

Махдзі з'яўляецца героем шматлікіх арабскіх і заходнеўрапейскіх апавесцяў (Генрык Сянкевіч ставіўся да Махдзі адмоўна). Арабы лічаць яго героем-вызваліцелем; існуе апісанне жыцця (сі-

ра) і легендарных спраў Махдзі. Рух махдзістаў быў не толькі рэлігійным, але і рэвалюцыйным уздымам насельніцтва Судана супроць каланіяльнай экспансіі заходніх дзяржаў на тэрыторыю арабскіх краін.

Ной, пасланнік Аллага, гл. Нуг.

Нуг, Н у х, прарок і пасланнік Аллага, у Бібліі на рускай мове называецца Н о й, на польскай мове - Н о з. У Кур"ане называецца як настаўнік ("І паслаў Мы Нуга да народа яго, і сказаў ён: "Сапрауды прыйшоў я да вас, каб толькі перасцерагчы вас. Каб не пакланяліся вы нікому, акрамя Аллага. Сапрауды, баюся я што будзе для вас пакаранне і горкі дзень" (II сура Гуд, аят 26 і 27 (25 і 26). Ён (Нуг) ім сказаў: "О мой народ! Я - настаўнік ваш, які з яснай місіяй да вас пасланы..." (сура 71 - Нуг, аят 2 (3). У Кур"ане Нуг названы таксама "удзячным рабом" (сура 17 - Бані Ізраіль, аят 4 (3) "О сыны тых, каго Мы насілі ў Каучэгу з Нугам. Сапрауды, быў ён удзячным рабом"), "верным пасланнікам" Аллага (сура 26 - Ашуара, аят 108 (107) "Сапрауды, я Пасланнік для вас, верны паслаўшаму мяне"). Згодна з Кур"анам, Нуг быў пасланы Аллагам да бязбожных людзей, якія не жадалі слухаць яго пропаведзі (сура 71 - Нуг). Аллаг загадаў Нугу будаваць Каучэг, пасля "закіпела печка" (сура II - Гуд, аят 43 (42) "І ён паплыў з імі па хвалях, як горы. І Нуг звярнуўся да сына свайго (Канана), які трымаўся ў старане, "О сын мой, узыйдзі на Каучэг з намі і не заставайся з нявернымі"; сура 23 - Аль Мумі-нун, аят 28 (27) "Таму абвясцілі Мы яму: "Збудуй Каучэг пад Нашым наглядам і згодна з Нашым абвешчаннем. І калі прыйдзе наказ Наш, і паверхня зямлі будзе заліта вадой, вазьмі ў Каучэг кожнага віду па пары, самца і самку, і сямейства тваё, акрамя тых, супроць якіх ужо было сказана слова. І не звяртайся да мяне адносна тых, якія чынілі зло, бо будуць яны утоплены". Патоп пахлынуў усіх няверных, разам з жонкай Нуга і яго сынам (сура 66 - Атаагрым, аят II (10). Каучэг прыстаў да гары ал-Джудзі (сура II - Гуд, аят 28 - 52 (27 - 51); сура 26 - Аль Шуара, аят 106 - 123 (105 - 122)).

У Кур"ане можна бачыць паралелізм гісторыі Нуга з гісторыяй Мухаммеда. Надобныя іх місіі (сура 42 - Ашура, аят 12 (II). Са-  
104

словамі Нуга пераклікаюцца словы з суры 10 - Юнус, аяты 73 - 75 (72 - 74); а ворагі Нуга ужывалі тыя ж словы і аргументы, што і ворагі Мухаммеда (сура 23 - Аль Муміун, аяты 25 - 26 (24 - 25); сура 54 - Аль Камар, аят 10 (9). Ёсць таксама паралелі гісторыі Нуга з гісторыяй Мусы і Ібрагіма.

Вядомы шматлікія паслякуранічныя сказанні пра Нуга.

### СІНІЯ ВОДЫ, Б і т в а к а л я С і н і х В о д 1362.

Адбылася паміж войскамі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і аб'яднаным войскам Крымскай, Перакопскай і Ямбалускай ордаў на р.Сіноха (Сінія Воды; левы прыток Пауд. Буга). Гэта бітва была галоўнай падзеяй у наступленні ВКЛ на падпарадкаваных татарам землі паўднёва-заходняй Русі. У 1362 г. вялікі князь ВКЛ Альгерд, выкарыстаўшы палягненне адносін з Каралеўствам Польскім і крыжакі, выступіў супраць ардынскага панавання ў міжрэччы Дняпра і Дуная. Войска было сабрана на Беларусі і значна папоўнена апалчэнцамі з Валыні і Кіеўшчыны. Восенню Альгерд з войскам рушыў з Кіева на заходняе Падолле. Войска татараў, якое ўзначалілі князі Кутлубуг, Качубей (Качыбей, Хачыбей) і Дзмітр - "отчычы і дзедзічы Падольскай зямлі", дзейнічалі на 3 палкі. Альгерд паставіў "шэсць палкоў" у лінію глыбокай абароны ў некалькі радоў, што не давала магчымасці варожай конніцы зайсці ў тыл. Татарскае войска вымушана было распачаць фронтальны бой. Лёгка адбіўшы націск татараў, войскі Альгерда нанеслі удары ў цэнтр фронту і па флангах. Пасля нядоўгага бою супраціўленне татараў было зламана, яны ратаваліся ўцёкамі. У час пагоні быў захоплены абоз ардынцаў.

Удзел у бітве браў князь Альгерд. Асабліва вылучыліся ратнікі з Новагародка, якімі камандавалі Карыятавічы. Пасля бітвы рэшткі татарскай конніцы падаліся на Дунай і далей у Дабруджу, а князь Альгерд пайшоў углыб іх уладанняў да вусця Дняпра і Пауд. Буга. У выніку гэтай перамогі падпарадкаваныя татарам землі зменшыліся. ВКЛ пашырыла сваю тэрыторыю да вусця Дняпра і Днястра, замацавала ў сваім складзе Чарнігава-Северскія землі, Падолле, Валынскае і Кіеўскае княствы. Пачалося вызваленне ўсходнеславянскіх зямель ад ардынскага панавання.

ЦЮРСКІЯ МОВЫ. Да цюрскіх моу адносіцца моуная сям"я з шырокім геаграфічным распаўсюджаннем ад Прычарнамор"я і Каўказа да Сярэдняй Азіі і Усходняй Сібіры з агульнай колькасцю носьбітаў амаль 110 млн. Носьбіты гэтых моу добра разумеюць адзін аднаго без перакладу, што сведчыць аб познім распадзе працюрк-скай мовы. Існуюць розныя гіпотэзы пра яе паходжанне. У адпаведнасці з алтайскай гіпотэзай цюрскія мовы аб"ядноўваюцца з тунгуса-маньчжурскімі і менгольскімі ў адну групу роднасных моу. Паводле некаторых даных, да гэтай групы адносяцца таксама карэйская і японская мовы. Урала-алтайская гіпотэза, апрача вышэй пералічаных алтайскіх моу, адносіць сюды і уральскія (фіна-угорскія і самадзейскія) мовы. Фармальнае і семантычнае падабенства гэтых моу разглядаецца як паказчык іх генетычнай тоеснасці, інакш кажучы, сцвярджаецца, што яны ўзніклі не ў выніку кантактаў, а праз распад агульнай прамовы. Правільнасць гэтых разважанняў залежыць ад надзейнасці метадаў сучаснага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства. Найбольш вялікая з сучасных цюрскіх моу турэцкая мова (больш за 45 млн. носьбітаў) лакалізуецца на тэрыторыі Малой Азіі і на сумежных з ёй тэрыторыях. На паўночна-усходняй яе частцы вылучаецца дыялект, блізкі да азербайджанскай мовы. Астатнія цюрскія мовы займаюць тэрыторыю, якая падзяляецца на 5 арэалаў: заходні, каўказскі, волжска-уральскі, сярэдне-азіяцкі і сібірскі. Заходні арэал уключае беларускіх і літоўскіх татароў, караімаў, крымскіх татароў, гагаўзаў і туркаў. Гістарычна ён склаўся з кыпчакоў (насельніцтва Крымскага ханства) і агузаў (насельнікі Асманскай імперыі). Да іх таксама адносяцца вядомыя сваімі нападамі на Кіев печанегі, якія рана асіміляваліся з іншымі народамі, і полаўцы. Палавецкая мова захавалася ў помніках, сярод якіх вядомы "Кодэкс Куманікус" (13 ст.). Яе называлі ў мусульманскіх крыніцах кыпчацкай, у еўрапейскіх - куманскай, у старажытнарускіх - палавецкай.

Беларускія і літоўскія татары, літоўскія караімы - выхадцы з Крыма. У іх мове шэраг агульных рыс, што ўзніклі пад уплывам славянскага асяроддзя. Напрыклад, беларускія татары зліліся з мясцовым насельніцтвам і пакінулі помнікі не толькі на татарскай мове, але і на беларускай, пісаныя арабскімі літарамі (гл. Кітабы).

Крымскія татары, якія пасля сталінскіх рэпрэсій 1944 г. жы-

лі у вигнанні у Казахстане і Узбекистане, зараз вяртаюцца у Крым (тут іх ужо больш за 200 тыс.). Невялікая група цюркамоу-нага насельніцтва заходняга арэала – гэта гагаузы, якія жывуць у паўднёвай частцы Малдовы (больш за 150 тыс.).

Другі арэал цюркскіх моў – Каўказ і Дагестан. Найбольшую колькасць іх носьбітаў складаюць азербайджанцы. Агульная іх колькасць дасягае 15 млн. (галоўным чынам у іранскім Азербайджане і 5 млн. у Рэспубліцы Азербайджан). Да цюркскіх моў Дагестана адносяцца кумыкская і карачаева-балкарская (кожная з іх мае каля 200 тыс. носьбітаў).

Трэці арэал цюркскіх моў – Паволжа і Урал. Тут з іх найбольш шматлікія чувашы, татары і башкіры. Носьбітамі чувашскай мовы (больш як 1,5 млн.) – нашчадкі старажытных волжскіх булгар (многія вучоныя сцвярджаюць, што нашчадкамі булгар з'яўляюцца казанскія татары – заўвага рэд.). Найбольшы цюркамоўны народ у гэтым арэале – татары (казанскія татары). Агульная іх колькасць каля 6 млн. Татарская і башкірская (больш за 1 млн. носьбітаў) мовы ўзыходзяць да кыпчацкай з моцным уплывам булгарскай.

Чацвёрты арэал – гэта мовы Сярэдняй Азіі і Казахстана. Этнаграфічна носьбіты гэтых моў маюць рознае паходжанне: узбекі і уйгуры адносяцца да карлукскай групы, казахі, кіргызы і каракалпакі – да кыпчацкай, туркмены – да агузскай. Тут назіраецца і моцны уплыў старажытнаіранскіх моў. Найбольш шматлікія народы цюркскіх народаў узбекі (больш за 14 млн.), казахі (каля 8 млн.), уйгуры (больш за 6 млн., пераважна у Сіньцзян-Уйгурскім аўтаномным раёне Кітая). Кіргызы і туркмены маюць каля 1 млн. носьбітаў (кожная нацыя). Да старажытнауйгурскай і старажытнаагузскай моў адносіцца мова архона-енісейскіх надпісаў (7 – 8 ст. н.э.). Пяты арэал – гэта мовы Сібіры, моўную частку якіх складаюць якуцкая і далганская. Яны ўзыходзяць да старажытнауйгурскай мовы з моцным уплывам тунгускай і мангольскай моў. Агульная колькасць якутамоўных насельнікаў каля 300 тыс. Амаль тое самае можна сказаць і пра носьбітаў тувінскай мовы (больш за 100 тыс.), продкі якіх змяшаліся з самадзійскімі і мангольскімі плямёнамі. Невялікія па колькасці хакасы (каля 60 тыс.) звязаны паходжаннем з кетамі, самадзійцамі і іншымі палеасібірскімі народамі.

Асноўныя арэалы рассялення носьбітаў цюркскіх моў узніклі пасля мангольскага нашэсця (13 – 14 ст. н.э.). З тыпалагічнага



пункту погляду шорскія мовы адносяцца да аглуцінацыйных, г.зн. ім характэрна сістэма словаўтваральных і словазмяшчальных аднафункцыянальных афіксаў. З агуцінацыйнай генетычна звязаны сінгарманізм, або т.зв. гармонія галосных. Гэта значыць, усе склады слова маюць або галосныя папярэдняга рада (э, і), або задняга рада (а, у). Склад трохсастаўны: зычны-галосны-зычны. Двухсастаўныя склады паходзяць ад трохсастаўных, які ўзніклі ў выніку выпадзення першага зычнага. Сістэма галосных фанем фактычна зводзіцца да галоснага прыгукі, які падзяляе склады, і тэмбр якога залежыць ад структуры слова (пярэдні або задні рад), структуры першага каранёвага склада (наступнасць або адсутнасць лабілізацыі), зычнага, які ўплывае на наступны галосны (верхні або ніжні пад"ём).

Для вельмі багатай сістэмы зычных характэрны палатальны рад. Ён узнік на аснове пярэднеязычных мяккіх. Заднеязычныя мяккія засталіся без змен.

Марфалогія шорскіх моў вызначаецца афіксамі, якія выконваюць функцыі 5 склонаў: родны - (н)ын, вінавальны - (н)ы, накіроўваючы - (г)а, мясцовы - да та, зыходны - даі (назоўны склон не мае асобнага афікса). Множны лік маркіруецца афіксам - лар. Наступныя афіксы маркіруюць 6 асоб (адзіночнага і множнага ліку): 1 - ман; 2 - сан; 3 - нулявы; 4 - быз; 5 - ыныз; 6 - нулявы або форма, якая супадае з афіксам множнага ліку - лар.

Марфалагічная структура слова паказвае, што найбольш блізкае да кораня становішча займаюць афіксы словаўтварэння, найбольш далёкае - афіксы словазмянення.

Для сінтаксісу словазлучэння характэрны так званы Ізафет, г.зн. спалучэнне 2 назоўнікаў без марфалагічных афіксаў, з якіх І-ы з'яўляецца азначэннем 2-га: азербайджанскае дэмір ол - 'чыгунка' (літаральна 'жалезная дарога'). Сінтаксічная сувязь можа ускладняцца марфалагічнай, калі назоўнік, які азначаецца, мае афікс прыналежнасці 3-й асобы, або апрача гэтага, само азначэнне мае афікс склону.

Лексічны фонд шорскіх моў мае агульную частку з алтайскімі мовамі. Але ў працэсе інтэмоўных кантактаў у шорскія мовы пранікла шмат слоў з санскрыту, старажытнаіранскіх моў, кітайскай мовы (праз мангольскую і маньчжурскую). У II - IV ст. у сувязі прыняццем ісламу ў шорскія мовы пранікла арабская і персідская

лексіка (казанскія татары прынялі мусульманскую веру у 922 г. - заувага ред.).

Цюркізмы пранікалі у беларускую мову у розныя гістарычныя перыяды нераўнамерна. Гэта пераважна назвы асоб паводле адміністрацыйных пасадаў, роду заняткаў, веравызнання, фізічных і духоўных якасцей (аксакал, арап, атаман, гайдамак, джыгіт, казак, чабан), назвы адзення, абутку і матэрыялаў для іх вырабу (атлас, каракуль, сарафан, халат) і інш.

Кожны беларус разумее не меней як 2 тыс. цюркскіх слоў.

-----  
Гл. таксама артыкулы пра мовы: азербайджанскую, алтайскую, балкарскую, башкірскую, гагаўскую, далганскую, казахскую, караймскую, каракалпакскую, карачаеўскую, кашкайскую, крымскататарскую, кумыкскую, кыргызскую, нагайскую, саларскую, тафаларскую, тувінскую (уранхайскую), туркменскую, турэцкую, узбекскую, уйгурскую, хакаскую, чувашскую, шахсёвенскую, шорскую, якуцкую, а таксама цюркскіх народаў Ірана мовы.

ЧЭЧЭНСКАЯ МОВА, мова чэчэнцаў. Пашырана у Чэчэнскай Рэспубліцы і у Хасаўюртаўскім раёне Дагестана. Размаўляюць на чэчэнскай мове 975 тыс. чалавек (перапіс 1989 г.). Мова належыць да нахскай групы іберыйска-каўказскіх моў. Найбольш блізкая да чэчэнскай мовы - інгушская мова. Вылучаюцца дыялекты: жыхароў раўнін (пласкагор'я), аккінскі, чэберлоўскі, мелхінскі, ітумкалінскі, кістынскі, галанчоўскі. Фанетычныя асаблівасці: багаты вакалізм (дыфтонгі, доўгія і умлаўтаваныя галосныя); ёсць абрушчаныя і фарынгальныя зычныя. Марфалагічныя асаблівасці: наяўнасць шасці імённых класаў; скланенне аднатыпнае, адрозніваюцца асноўныя і мясцовыя склоны. Катэгорыі дзеяслова: клас, лік, час, лад, від. Віды супроцьпастаўлены ўнутранай флексіяй (лалла - прагнасць; ліелла - ганяць). Сістэма лічэння дваццацірычная. Сінтаксіс простага сказа адрозніваецца разнастайнасцю канструкцый. Пісьмо было на аснове арабскай графікі, з 1927 - лацінскай, з 1938 на кірыліцы.

ЧЭЧЭНЦЫ, н о х ч ы й (саманазва), народ, асноўчае насельніцтва Чэчэнскай Рэспублікі на Каўказе. Паводле перапісу 1989 г. у СССР жыло 975 тыс. чэчэнцаў і каля 5 тыс. у Іарданіі. Каля 750 тыс. чэчэнцаў жыве ў Чэчэнскай Рэспубліцы, каля 50 тыс. чалавек у Хасаўюртаўскім раёне Дагестана.

Чэчэнцы належаць да каўкасіёнскага варыянта балкана-каўказскай расы вялікай еўрапеоіднай расы. Размаўляюць на чэчэнскай мове, пашырана руская мова. Вернікі - мусульмане-сунніты.

Разам з роднасьмі ім Інгушамі адносяцца да карэннага насельніцтва Паўночнага Каўказа. Вылучаецца некалькі дыялектаў.

Чэчэнцы упамінаюцца ў армянскіх крыніцах 7 ст. пад імем нахчамацян. Паводле месца жыхарства падзяліліся на Вялікую і Малыю Чэчню. У 1859 г. пасля шматгадовай вайны чэчэнскага народа з царскімі войскамі Чэчня была далучана да Расіі. У 1922 г. была ўтворана Чэчэнская аўтаномная вобласць у складзе РСФСР, у 1934 г. аб'яднана з Інгушскай аўтаномнай вобласцю ў Чэчэна-Інгушскую аўтаномную вобласць (з 1936 г. АССР, скасавана ў 1944 г., калі чэчэнцы працівапраўна выселены; адноўлена ў 1957 г., чэчэнцы вярнуліся на сваю родную зямлю).

Традыцыйны занятак на раўніне - земляробства (вырошчваюць кукурузу, пшаніцу, ячмень, проса), развядзенне буйной рагатай жывёлы; у гарах - адгонная жывёлагадоўля і тэраснае земляробства. З хатніх промыслаў былі развіты вытворчасць армякоў-бурак, скураныя вырабы, ганчарства, выраб зброі, ювелірная справа, апрацоўка дрэва і камяню, горная справа. У 20-м ст. сталі вырошчваць сланечнік, рыс, цукровыя буракі. Павялічыліся плошчы пад сады, гародніну, бахчавыя культуры і інш. Ёсць нафтапрацоўка і нафтахімічная, хімічная, металаапрацоўчая, лёгкая і харчовая прамысловасць.

Традыцыйныя пасяленні на раўніне былі даволі вялікія, выцягнутыя уздоўж рок і дарог (дамы ў асноўным саманна-глінабітныя або турмуцныя (пляшчэнь, абмазаны глінай). Горныя сяленні будаваліся з каменю ў два паверхі (ніжні паверх - месца для свайскай жывёлы), сакляй. Многія аулы мелі хмыля і абарончыя вежы ў 3 - 5 паверхаў. Сучасныя дамы ў асноўным квадратныя ў плане, часам захоўваюць традыцыйную планіроўку - размяшчэнне пакояў у адну лінію з асобнымі выходамі ў калідор, які ідзе трыма бочкамі.

Нацыянальнае мужчынскае адзенне: чаркеска, бешмет, шаравары, у непарадзё - бурка і башлык. Абутак з сырамятнай скуры. Галауны убор - папах, круглая шапка, летам - лямцавы капялюш, цюбцяйка. Жанчыны насілі доўгія сукенкі чырвонага, жоўтага, зялёнага або сіняга колеру, шаравары, зімою - бешмет. Галауны убор - шарсцяная ці шаўковая хустка, абутак - чувякі, боты, туфлі. Нацыянальны касцюм ці яго элементы захаваліся ў асноўным у пакалых людзей.

Традыцыйная ежа - стравы з пшанічнай і кукурузнай мукі: клёцкі, розныя супы, кашы; хлеб пяклі ў выглядзе праснакоу. Мяса ужывалі галоўным чынам зімою, малочныя прадукты - летам. Пашыраны малочныя стравы - твораг са смятанай і твораг з распущаным маслам.

Сістэма роднасці арабскага тыпу. Формы фальклору разнастайныя - паданні, легенды, казкі, песні; значнае месца займаюць нартаўскі эпас - сказанні пра герояў-волатаў. Старадаўнія традыцыі мае музыкальнае і танцавальнае мастацтва. Найбольш пашыраныя музычныя інструменты; чондырк (род двухструннай скрыпкі), дэчкыпндар (від горскай балалайкі), зурна, бубен, барабан.

### Цікава ведаць

Г а р ш ы н ы . Ад мурзы Гаршы або Горшы, які вняхаў з Арды пры Іване III (1462 — 1505). У 17 — 19 стст. змарнелы дваранскі род, прадстаўніком якога быў славуць рускі пісьменнік Гаршын Усевалад Міхайлавіч (1855 — 1888). (Рускі бібліяграфічны слоўнік, IV, С. 246 — 258). Пра цюркскае паходжанне продкаў сведчыць прозвішча Гаршын, якое паходзіць ад цюркска-персідскага г а р ш а , к у р ш а — "бясстрашны правіцель, герой" (А. Тафураў. Імя і гісторыя, М., 1987, С. 158).

# КРЫМСКАТАТАРСКА-БЕЛАРУСКІ СЛЮЎНІК

1500 слоў і словазлучэнняў ад дзядзькі Ісмаіла Меметава

Крымскататарскае слова

Беларускае слова

## А

а  
а-а  
абонент  
абонент джевап бермей  
ава  
август  
авджи  
автобус  
автомат  
автомат-телефон  
автоматлаштырув  
автомобиль  
авуз  
агъа  
агъа-къардашлар  
агъламакъ  
агънъызы ачыныыз  
агъыр  
агъыраякълы  
агъыр вазиет  
агъырмакъ, агъырув  
агъыр чеки, агъыр юк  
ад  
адам  
адамлар  
адаштыгъызымы?  
адаттен тыш  
аджеле  
  
аджеле медицина ярдымлы

а  
ага  
абанент  
абанент не адказвае  
надвор"е  
жнівень  
паляўнічы  
аўтобус  
аўтамат  
телефон-аўтамат  
аўтаматызацыя  
аўтамабіль  
рот, губа  
старшы брат  
браты  
плакаць  
адчыніце рот  
цяжка, цяжкі  
цяжарная  
злая доля, цяжкае становішча  
боль  
цяжкая паклажа  
імя  
чалавек  
людзі  
вы зблукалі?  
незвычайны  
неадкладна, тэрмінова,  
тэрэпліва  
хуткая медыцынская дапамога



аджеле телеграма  
адджы, аджы  
адджы бубер  
аджымакъ  
адий  
адисе  
адландырмакъ  
адлар  
адым  
адынъыз не?  
аз  
аза  
азанчык (бироз) бекленъыз  
азбар  
азджа  
азир  
азирлеген  
азирленмек  
аз-маз  
азчыкъ  
азув тиш  
азыр  
аиле  
аиле азалары  
ай  
ай!  
айва  
айван  
айванасравджылыкъ  
айда  
айдады  
айдамакъ  
айды  
айдын  
айдынъыз  
айлыкъ туруп  
айнеджи  
ай-нені

тэрміновая телеграма  
горкі  
перац чырвоны  
жаль, шкадаваць  
просты, радавы  
падзея  
зваць, надаць імя  
імены  
крок  
як вас завуць?  
мала, менш, троху  
член  
крыху зачакайце  
падворак  
туды, крыху  
гатовы  
зроблены, прыгатаваны  
падрыхтоўка  
крыху  
крыху, крышачку менш  
кутны зуб, карёны зуб  
гатовы  
сям"я  
член сям"і  
месяц (планета і частка года)  
ой!  
айва  
жывёла  
жывёлагадоўля  
гані  
пайшоу, павёу  
правіць, гнаць  
ну  
светлы  
давайце  
радыска  
хітры  
люлі, ой люлі

айны  
айры  
айрыджа  
айрмакъ  
  
айтынъыз  
айтсанъыз, мында энъ  
акъын аптека къайда?  
айтынъыз, мен не вакъыт  
чыкъайым  
  
академия  
аккында  
актив  
акыл танышмакъ  
акъ-бияз  
акъа  
акъай  
акъайгъа бармакъ  
акъайда  
акъайым  
акъ къайын  
акъшам  
акъыкъат  
акъыкъатен де  
акъкы  
акълав  
акъламакъ  
акъмантар  
акъ сакъал  
акъча  
акъча агъач  
акъчам  
акъшам, акъшамлыкъ аш  
акъылсыз  
акъшамлыкъ болюги  
акъшам сефа  
акъшам шерфинъна хайры олсун!  
акъыл  
акъылдане

аналагичны  
асобны  
асаблывы  
казаць, сказаць, расказаць,  
расказваць, гаварыць  
скажыце  
скажыце, калі ласка, дзе тут  
найбліжэйшая аптека?  
скажыце, калі мне выходзіць  
  
академія  
аб  
актыуны  
абмеркаванне  
белы  
цячэ  
муж  
выходзіць замуж  
замуж  
муж  
белая бяроза  
вечар, вечарам  
праўда  
на самай справе  
права (юрыдычнае права)  
пабелка  
бяліць  
баравік  
старэйшы  
грошы  
клён  
піхта  
вечар, вечарам  
неразумны  
вячэрняе аддзяленне  
начная прыгажуня  
добры вечар!  
розум  
мудры

акъыллы  
ал  
ал явлыкъ  
ала  
алат  
алейкум селям!  
алет  
алим  
Аллах  
алмакъ  
алма  
алма терги  
алмакъ  
алман  
алтмыш  
алты  
алты юз  
алтын  
алтындан  
алтынджи  
алча  
алчак, алчакъ бойлы  
алып бармакъ  
алыпбермек  
алып кетмек  
алып оламайым  
алышмакъ  
амам  
аманлыкъмы?  
амерекъалы  
амерекъанынь  
ана  
ана-баба  
ана санъа!  
анабаш къой  
анам  
анахтар

мудры, разумны  
ружовы, умова, бяры  
ружовая хустка  
цѣтка (бацькава сястра)  
трос  
добры дзень!  
Інструмент  
вучоны  
Бог, Аллаг  
брацца, браць  
яблык  
яблыня  
прыняць  
немец  
шэсцьдзесят  
шэсць  
шэсцьсот  
золята  
залаты  
шосты  
алыча  
нізкі  
павесці  
падаць  
весці, панесці  
не магу узяць  
прывыкаць  
лазня  
як живецца?  
амерыканец  
амерыканскі  
маці: матка, баба, вось  
(часціца), вунь  
бацькі  
вось дык цуд!  
котная авечка  
мама  
ключ

анда  
анда кьалманъ  
андан  
ант  
ант эттим  
антер  
аньладнъызмы?  
аньламакъ  
аньлатмакъ  
аньлаштыкмы  
ап  
апай  
апайым  
апарат  
аперация  
апте  
апте-кьардашлар  
аптека  
араба, арба  
апрель  
ара  
арабаджы  
арада  
аралык  
арба, араба  
арбий  
арбий хызмет  
арекет  
арекет этмек  
арекетли суретте  
арекетлик  
арыза  
арзы этмек  
аркъа  
аркъадаш  
аркъадашлар  
армут  
арпачыкъ согълан  
II6

там, тыдзень  
акажацца, заставацца там  
адтуль  
клятва  
я пакляуся  
сукня, плаще  
вы зразумелі?  
разумець, зразумець, пазнаць  
растлумащыць  
дамовіліся  
таблетка  
жанчына, баба  
жонка  
апарат  
аперация  
старшая сястра  
сёстры  
аптека  
воз  
красавік  
між, паміж, шчыліна  
возчык  
паміж  
завулак  
воз  
ваенны  
вайсковая служба  
рух  
дзеянне  
актыуны  
дзейнасьць  
зьява  
захацець  
спіна  
таварыш  
таварышы  
ігруша  
цыбуля-сявок

арсхан агъыз  
арткъа  
арткъа бакъмакъ  
арткъач  
арттаки къапы  
артындан  
арыкъ  
арыф  
зрыфлер  
аскер  
асрамакъ  
астар  
асфальт тѣшельген ел  
асыл  
асылмакъ  
асыр  
ат  
атлар сѣзы  
атеш  
атик  
атламакъ  
атмакъ  
атчыкъ  
атылмакъ  
аферин  
афта  
афьен  
ах!  
ахмакъ  
ахрет  
ахыр  
ахыр-сонъы  
ач  
ача  
ач о  
ачкозь  
ачмакъ  
ачув

Ільвіны зеу (кветка)  
назад  
азірунца  
лішні  
задніа дзверы  
з-за  
худы  
літара  
літары  
баец, салдат  
вырошчваць  
падшэука, падкладка  
асфальтаваная дарога  
сапраўдны  
вісець  
стагоддзе  
конь  
прымаўка  
агонь  
ліхі, ліха, бяда  
скакаць  
страляць, кінуць  
жарабя, конік  
кінуцца  
брава  
тысяча, тыдзень  
опіум  
ах!  
неразумны  
замагільны свет, той свет  
хлеу, канюшня  
нарэшце  
галодны, адчыні  
адчыняе  
галодны ён  
прагавіты  
адчыніць, адчыняць  
злосць



ачыкъ  
 ачыкъ-айдын  
 ачыкъ тос  
 ачымаджакъ  
 ачылмакъ  
 ашагыда  
 ашагыгыа тюшюныз  
 ашадым  
 ашайт маллары  
 ашайт маллары тюканы  
 ашалав  
 ашаланмакъ  
 ашамакъ  
 ашатмакъ  
 АШЕ  
 аш-къазан  
 аш татлы олсун  
 ашламекъ  
 ашхане  
 ашчы  
 ашыкъманъыз  
 Аюв-дагъ  
 аюв къулакъ  
 аюз  
 аяз  
 аякъ  
 аякъ устонде турмакъ  
 аякъап тюканы  
 аят  
 аятлы  
 аячыкъ

адкрыты, ясна  
 ясны  
 светлы  
 адкрыщѣ, будзе адкрывацца  
 адкрыщѣ  
 уніз  
 спусціцца уніз  
 паеу  
 харчовыя тавары  
 прадуктовая крама  
 эневажаць  
 уніжацца  
 есці, э"есці  
 карміць  
 ЗША  
 страўнік  
 прыемнага апетыту  
 прышчапляць  
 сталоўка  
 кухар, повар  
 не спяшайцеся  
 Аю-даг, Мядзведзь-гара  
 талакнянка, мядзведжае вуш-  
 ка (трава)  
 мядзведзь  
 мароз  
 нага  
 стаяць  
 абутковая крама  
 перадпакой, веранда  
 бытавы  
 ножка

У 1993 годзе выдавецтвам "Полымя" была падрыхтавана кніга "Лёс Крэва" аўтараў Дзярновіча Алега Іванавіча, Трусава Алега Анатольевіча і Чарняўскага Ігара Міфодзьевіча. Кніга невялікая па памерах, але змяшчае многа цікавага. Цікавая яна і тым, што у ёй узгадваюцца факты з гісторыі пасялення і пражывання татараў на землях Беларусі, а менавіта – у Крэве. Таму спачатку некалькі слоў з прыведзенага ў кнізе аб гэтым мястэчку.

Бёска Крэва знаходзіцца на паўночным захадзе Беларусі. Адметная яна сваім гістарычным мінулым. Крэва згадваецца ў нямецкай хроніцы XIII стагоддзя як цэнтр Нальшанскай зямлі, а таксама ў ліпонскай "Рыфмаванай хроніцы", у якой, праўда, гэтая мясцовасць называецца зямлёй Альсэн. Аб былым нагадвае гарадзішча, традыцыя, але і вельмі унушальна, размешчанае на узвышшы і абнесенае землянымі валам, а таксама руіны старажытнага замка. Цэнтрам удзельнага княства Крэва стала, калі вялікі князь (Гедымін) нашай былой магутнай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага – пасля іх там свайго сына Альгерда, які пражыў у Крэве пакуль не заняў трон Вялікага княства (1341-1345 гг.).

Нам бы хацелася звярнуць вальную увагу на такія звесткі: "За Альгердавым часам пасля бітвы з ардынцамі каля Сініх вод пад Наваградкам і Крэвам былі паселены татары-палоннікі. Ім далі зямлю, абавязалі несці вайсковую павіннасць. І сапраўды, мясцовыя татары сталі вернымі абаронцамі Вялікага княства. Іх нашчадкі і сёння жывуць у мястэчку, славіцца як выдатныя гарбары" (с. 6).

З іменем татар звязаны і трагічныя старонкі з жыцця Крэва. У кнізе аб гэтым напісана наступнае: "З 1503 да 1506 года, у панаванне вялікага князя Аляксандра, замак некалькі разоў бралі ў аблогу і значна пашкодзілі крымскія татары" (с. 9).

Асобую увагу звярнулі мы на меркаванні аўтараў аб паходжанні Крэўскага герба. Як вядома гербы пачыналі ўжывацца пры наданні вялікімі князямі гарадам і мястэчкам магдэбургскага права па уласнай ініцыятыве іх жыхароў. Крэва досыць рана атрымала гэта права (7 красавіка 1559 года). У 1792 годзе напярэдадні другога падзелу Рэчы Паспалітай самакіраванне Крэва было пацверджана. А ў юрыдычным сэнсе любы населены пункт, які атрымаў магдэ-

бургскае права, лічыўся горадам – "мястэчкам".

"За герб мястэчка ўжываўся геральдычны знак "Ляліва": выява у блакітным полі срэбнай шасціканцовай зоркі і залатога маладзіка, павернутага рогамі ўверх. У польскай рамантычнай традыцыі тлумачыцца, што гэты герб надаваў рыцару за перамогу над ворагам пры святле зорак і месяца. Быў ён распаўсюджаны сярод шляхецкіх родаў у навакольных Крэва. Уважлівы аналіз герба сведчыць, што матыў "Лялівы" актыўна выкарыстоўваўся ў гербах татараў, бо адпавядаў мусульманскай сімволіцы. А калі мы згадаем пра значную колькасць татарскага насельніцтва ў мястэчку, дык стане зразумелым, чаму Крэва атрымала менавіта такі герб" (с.16-17).

Маем зазначыць, што сапраўды герб "Ляліва" належыў знакамітаму татарскаму роду Іллясевичаў. Пра гэта знаходзім звесткі ў кнізе С.Думіна і І.Канапацкага "Беларускія татары: мінулае і сучаснасць", Мінск, 1993 г.

Змяніўся статус Крэва, таксама як і яго знешні выгляд, з канчатковай ліквідацыяй Рэчы Паспалітай і ўваходам усіх беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі. Пачаўся заняпад як замка, так і самога мястэчка. У Крэве ж, перад уключэннем яго ў Расійскую імперыю, пражывала каля 1000 жыхароў, калі зыходзіць з колькасці насельнікаў кожнага дома ў 5 чалавек. Такія высновы аб колькасці жыхароў Крэва зроблены аўтарамі на падставе дадзеных апісання 1789 года. У гэтым апісанні сказана, што на вуліцы Татарскай знаходзіцца 13 дамоў. Няцяжка здагадацца, што менавіта на гэтай вуліцы жыла пераважная большасць нашых суродзічаў. А калі зрабіць простыя матэматычныя вылічэнні, то можна сказаць, што жыло ў Крэве на прыканцы ХVIII стагоддзя каля 65 татараў, гэта складае прыкладна 7% ад агульнай колькасці жыхароў. Асноўную ж частку жыхароў Крэва (колішняга гнязда крывічоў – продкаў беларусаў, як называў яго пачынальнік беларускай навуковай археалогіі Зарыян Даленга-Хадакоўскі) складалі габрэі, гандляры і рамеснікі, якія пераважна займаліся тут гандлем на працягу ХVIII – першай паловы ХІХ ст.ст. Пры знаёмстве з планам Крэва 1856 года, прыведзены на с. 23, мы убачылі, што Татарская вуліца знаходзіцца на поўдні, недалёка ад габрэйскіх могілак (месца

захаваня татараў не азначана). Сёння гэтая вуліца злучае мяс-  
тэчка з шапою Мінск-Вільня.

ж ж  
ж

## НАЗВЫ ЗЯМЛІ БЕЛАРУСКАЙ

У гэтым годзе выдавецтва "Універсітэцкае" у серыі "Універ-  
сітэт – школе" выпусціла вельмі цікавую і карысную кнігу докта-  
ра гістарычных навук, прафесара Леаніда Міхайлавіча Лыча "Назвы  
зямлі беларускай" (Мінск, 1994 г.). Яна прысвечана беларускай  
тапаніміі. Прафесар Л.М.Лыч вядомы шырокаму колу чытачоў Белару-  
сі як шчыры і руплівы даследчык, адраджэнец у самым высокім сэн-  
се гэтага слова, аўтар шматлікіх публікацый па гісторыі і культу-  
ры Беларусі. Як і раней, прафесар Л.М.Лыч выступае ў сваёй новай  
кнізе рашучым абаронцам нацыянальнай тапаніміі – найкаштоўнага  
моўнага помніка, важнейшага элемента гісторыка-культурнай спад-  
чыны народаў Беларусі. Цэлы раздзел кнігі прысвечаны геаграфіч-  
ным назвам, якія паходзяць ад плямён і народаў, здаўна насілаўшых  
нашу краіну. Ён называецца "Міжэтнічныя працэсы ў люстэрку тапа-  
німіі". У ім даволі шмат увагі удзяляецца татарам, якія пакінулі  
свой след у тапаніміі населеных пунктаў Беларусі. Вось што піша  
прафесар Л.М.Лыч: "Усіх, хто не мае глыбокіх уяўленняў пра гісто-  
рыю беларускага народа, напэўна, здзівіць, чаму на яго зямлі так  
багата этнанімічных назваў, звязаных са словам татарын, паколькі  
іх гістарычная тэрыторыя знаходзіцца удалечыні ад Беларусі і да  
таго ж паміж гэтымі этнасамі існуюць вельмі выразныя этнічныя і  
антрапалагічныя адрозненні.

Усё сказанае – так, але ў далёкія ад нас сярэднія вякі ў гэ-  
тых народаў было шмат сталых і часовых кантактаў, што не магло  
не адбіцца і на нашай тапаніміі. Магчыма, большасць этнанімічных  
назваў, што паходзяць ад імя гэтага усходняга народа, "прывязана"  
да колішняга канкрэтнага месца пасялення яго груп на тэрыторыі  
Беларусі: Татарынавічы (Драгічынскі раён), рабочы пасёлак Татар-  
ка Асіповіцкага раёна і вёскі аналагічнай назвы ў Воранаўскім,

Любанскім і іншых раёнах, а таксама чыгуначная станцыя на лініі Мінск-Гомель, Татарская (Валожынскі), Татары (Ераслаўскі, Аршанскі, Шумілінскі і інш.), Татаршчына (Дзяржынскі, Маладзечанскі і інш.), чыгуначная станцыя на участку Мінск-Маладзечна, Татар"я (Драгічынскі). Як вынікае, гэтая этнанімічная назва даволі шырока распаўсюджана ў нас. Да яе прымыкаюць тапонімы Арда і Турэц Клецкага і Карэліцкага раёнаў, г.зн. тых мясцін, дзе з даўняе пары засведчана пратыванне татар. Першы з прыведзеных тэрмінаў паходзіць ад асновы цюркскага слова арда, якое перакладаецца на беларускую мову як саюз, калектыў, аб'яднанне. Тапонім жа Турэц хаця марфалагічна з этнонімам татарын нічога агульнага не мае, але ўлічваючы два фактары, што ў мінулым многія ўсходнія качавыя народы называліся нашымі продкамі цюркамі ці туркамі, што ва ўказаным населеным пункце Беларусі спрадвечу жылі татары, даная назва найчаснейшым чынам звязана з гэтым этнонімам. Праўда, ёсць меркаванні аб паходжанні яе ад гідроніма Тур"я ці ў далёкім мінулым прамысловай жывёлы тура.

Беларускія татары ніколі не жылі на новай для сябе радзіме як прыгнечаны народ. Яны займаліся самымі рознымі відамі прафесійнай дзейнасці, часта паводле узроўню свайго маёмнага стану не уступалі мясцоваму насельніцтву. Таму не дзіўна, што сярод іх былі і заможныя станы, якія пры нагодзе не супраць былі ўвекавечыць сваё імя і ў назве населенага пункта. Некаторыя з паселішчаў татараў былі названы і па роду іх вытворчай дзейнасці ці па якой-небудзь канкрэтнай прафесіі. З назваў населеных пунктаў Беларусі, так ці інакш звязаных з жыццём татараў, іх прозвішчамі, можна прывесці такія: Бабаевічы (у цюркскіх мовах слова баба перакладаецца як стары), Баева (ад бай – гаспадар, багач), Балашы (перакладаецца як лазурт), Баторыні (герой, багатыр), Баштан (агарод, бахчанік), Галімцы (ад цюркскага прозвішча), Койданава (ад імя хана Койдана ці Кайдана; з 1932 г. горад перайменаваны ў Дзяржынск), Карацк, Карацкіна, Карацуны (цюркскія прозвішчы ад кара – злыя, чорны, кат), Курманава (ад цюркскага прозвішча), Мамаі або Мамай (ад асабовага імя цюркскага паходжання), Мамоўкі, Мамоны і Мамонькі (ад цюркскага прозвішча), Мурзы (ад цюркскага дваранскага тытула), Тадуліна (ад цюркскага прозвішча), Тутаны (перакладаецца як сокал), Чавусы і Чабусы (ні-



жэйшы военачальнік, дробнапамесны дваранін), Чыгіры і Чыгірын-ка (ад цюркскага прозвішча), Шайтарава (ад цюркскага прозвішча)".

Да сказанага можна дадаць яшчэ многія татарскія тапонімы, што распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі і суседняй Літвы. Напрыклад: Апчак, Агдамер, Узда, Іуе, Мір (ад Эміра), Смалявічы (ад Ісмаілавічы - Смоля - Смалявічы), Баранавічы, Якшыцы, Сорак Татары, Казаклары, Турэц-Баяры, Карзуны і шмат іншых. Назвы некаторых рэк Беларусі (гідронімы) маюць таксама цюркскае паходжанне (Уса, Сула, Гаўя, Жыма, Шчара). Нельга не пагадзіцца таксама з прафесарам Л.М.Лычом, што нам усім трэба хутчэй вяртацца да сваіх жыватворных крыніц - спадчыны народа ўвасобленай у прадметах матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Дзякуй, шановны Леанід Міхайлавіч за вашу самаадданую і плённую працу на карысць нашае Бацькаўшчыны - Беларусі. Няхай ухваліць Аллах Усявышні старанасць Вашу. Аллах (хвала Яму і вялікі Ён) заўсёды з тымі, хто творыць дабро. Мір Вам, міласць Аллага Усемагутнага і Яго благаслаўленне.

#### Цікава ведаць

Дзяржавіны. Ад Дзяржавы Аляксея, сына Дзмітрыя Нарбека, сына мурзы Абрагіма — Ібрагіма, які выехаў з Вялікай Арды на службу да Вялікага князя Васіля Васілевіча (Агульны гербоўнік дваранскіх родаў Расійскай імперыі. У, С.38). У АДР, У, С.38; IV, С.45) адзначаецца сваяцтва Дзяржавіных з іншымі дваранамі цюркскага паходжання. У нашчадках яго Г.Р.Дзяржавін, які нарадзіўся у 1743 годзе каля Казані.

|                                                      |       |
|------------------------------------------------------|-------|
| ПРАДМОВА                                             | 3     |
| КІТАБ З ФОНДАУ КАЗАНСКАГА УНІВЕРСІТЭТУ. Транскрыпцыя |       |
| Г. Александровіч-Мішкінене                           | 5     |
| КУР"АН. СУРА АЛЬ-МАІДА. З рускай мовы пераклаў       |       |
| Я.Гучок                                              | 6     |
| ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАВЫ ІДЭЛЬ-УРАЛ. Гаяз Ісхакі            | 13    |
| ГЭТА ЦІКАВА. З кнігі А.Халікава 500 русскіх фамілій  |       |
| булгаро-татарскага проісходжэння. Казань, 1992       | 22    |
| 53 66 91 III 123                                     |       |
| ВЕЧАРЫНА БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ. Р.Александровіч         | 23    |
| МАТЭРЫЯЛЫ КАНФЕРЭНЦЫ БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН.   | 26    |
| ТАТАРСКІЯ МЯСЦІНЫ І ІХ УЛАДАЛЬНІКІ У ХІХ СТАГОДДЗІ.  |       |
| А. Грывянёў, Зм. Яцкевіч                             | 45    |
| ІМАМ ШАМІЛЬ І ЯЎТЕН ЛЕЦКА. А.Баркоўскі               | 47    |
| ЧАМУ АНАТОЛЬ САБАЛЕЎСКІ НЕ ЗАЎВАЖЫЎ АНАТОЛЯ СЫСА ?   |       |
| А.Баркоўскі                                          | 48    |
| ТАТАРСКАЯ ВЕЧАРЫНА.Ў БАРАНАВІЧАХ. М.Маліноўскі       | 50    |
| НІЎСКІ СЛЕДАПЫТ. А.Глагоўская                        | 54    |
| У РЭДАКЦЫЮ "БАЎРАМА" ПІШУЦЬ                          | 57 66 |
| ДА 50-ГОДДЗЯ ПЕРАМОГІ Ў ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЕ.      |       |
| А.Канапанкая-Трафімава                               | 58    |
| ТОЕ, ШТО ПОМНІЦА. Т.Мкубоўская-Нікалайчык            | 61    |
| АДКРЫТЫ ЛІСТ ПРЭЗІДЭНТУ "АЛЬ-КІТАБА". М.Канапанкі    | 64    |
| АДКРЫТЫ ЛІСТ ПЕДАГОГАМ.І НАВУЧЭНЦАМ                  | 65    |
| ПАДААННЕ ПРА КУНДУСА. Ф.Фаізаў, пераклаў з татарскай |       |
| мовы Я.Гучок                                         | 68    |
| ВЕРШЫ БРАНІСЛАВЫ ЛАПКОЎСКАЙ. МОВА, ЛЮДЗІ ДРУЖЫ       |       |
| ЧАТЫРОХ НАЦЫІ, СПАДЧЫНА                              | 84    |
| "ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЫЧЫ"                    |       |
| ( слоўнік на літары "н", "о", "п" )                  | 86    |

ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА  
"ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ"

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| АЗРАІЛ                                                                            | 92  |
| ДЖУМА. Кансультант А.Суданскі                                                     | 92  |
| ЗАЯНЧКОУСКІ АНАНІЯШ. З кнігі прысвечанай памяці<br>А.Заянчкоўскага. Вільнюс, 1994 | 92  |
| ІЗРАІЛ. Кансультант А.Суданскі                                                    | 95  |
| ІНІГУШКАЯ МОВА. Ю.Дэшэраў                                                         | 95  |
| ІНІГУШЫ. З кнігі Народы мира. М., 1988                                            | 96  |
| КАХАНОУСКІ ГЕНАДЗЬ. Т.Канаваленка                                                 | 97  |
| КІТАБЫ. В.Несцяровіч                                                              | 98  |
| КУФР. Кансультант А.Суданскі                                                      | 101 |
| МАХДЗІ. А.Суданскі                                                                | 102 |
| МАХДЗІ МУХАМЕД АХМАД. Кансультант А.Суданскі                                      | 102 |
| НОЙ.                                                                              | 104 |
| НУТ. Кансультант А.Суданскі                                                       | 104 |
| СІНІЯ ВОДЫ. Г.Сагановіч                                                           | 105 |
| ЦКРКСКІЯ МОВЫ. В.Мартынаў                                                         | 106 |
| ЧЭЧЭНСКАЯ МОВА. Ю.Дэшэраў                                                         | 109 |
| ЧЭЧЭНЦЫ. З кнігі Народы мира. М., 1988                                            | 110 |
| КРЫМСКАТАТАРСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК. І.Меметаў                                      | 112 |
| ПА СТАРОНКАХ БЕЛАРУСКІХ ВYДАННЯЎ. Р.Александровіч                                 | 119 |
| НАЗВЫ ЗЯМЛІ БЕЛАРУСКАЙ. І.Канапацкі                                               | 121 |

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

У імя Аллага Міласцівага, Міласэрнага!

## ІНФАРМАЦЫЙНЫ ЛІСТ

Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь

Акадэмія навук Рэспублікі Беларусь

Беларускі ўніверсітэт культуры

Беларускі педагагічны ўніверсітэт

Нацыянальны інстытут адукацыі Міністэрства адукацыі і навукі Рэспублікі Беларусь

Міжнародная асацыяцыя беларусістаў

Згуртаванне беларусаў свету "Бацькеўшына"

Цэнтр нацыянальных культур Рэспублікі Беларусь

Сусветны кангрэс татар

Беларускае згуртаванне татар-мусульман "Аль-Кітаб"

Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне Рэспублікі Беларусь

арганізуюць і праводзяць 19-20 мая 1995 года ў Мінску 2-ю міжнародную навуковую канферэнцыю па тэме: "Ісламская культура татар-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі", прысвечаную 600-годдзю пасялення татар-мусульман на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы (Вялікага Княства Літоўскага). Заяўкі на ўдзел у канферэнцыі просім дасылаць да 1 красавіка 1995 года, а тэзісы дакладаў і паведамленняў (да 5 старонак машынапісу праз 1,5 інтэрвалы для друкавання на ратапрынце) да 15 красавіка 1995 года па адрасу: 220131, Беларусь, г. Мінск, вул. Мірашнічэнкі д. 51, кв. 312, Канапацкаму Ібрагіму Барысавічу.

Тэлефоны для даведак: 29-66-83; 32-53-22; 54-32-42; 61-84-93; 62-35-41  
63-37-89; 65-86-66.